

ДЕРЖАВА І РЕВОЛЮЦІЯ

ВЧЕННЯ МАРКСИЗМУ ПРО ДЕРЖАВУ
І ЗАВДАННЯ ПРОЛЕТАРІАТУ В РЕВОЛЮЦІЇ

*Написано в серпні — вересні
1917 р.; § 3 розділу II — раніше
17 грудня 1918 р.*

*Надруковано в 1918 р.
в Петрограді окремою книгою
видавництвом «Жизнь и знание»*

*Друкується за рукописом, звіреним
з текстом книги, виданої в 1919 р.
у Москві — Петрограді
видавництвом «Коммунист»*

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Питання про державу набирає тепер особливої ваги і в теоретичному і в практично-політичному відношеннях. Імперіалістська війна надзвичайно прискорила і загострила процес перетворення монополістичного капіталізму в державно-монополістичний капіталізм. Страхітливе пригноблення трудящих мас державою, яка тісніше й тісніше зливається з всесильними союзами капіталістів, стає все страхітливішим. Передові країни перетворюються — ми говоримо про «тил» їх — у військово-каторжні тюрми для робітників.

Нечувані страхиття і лиха війни, що затягується, роблять становище мас нестерпним, посилюють обурення їх. Явно наростає міжнародна пролетарська революція. Питання про відношення її до держави набирає практичного значення.

Нагромаджені десятиліттями порівняно мирного розвитку елементи опортунізму створили течію соціал-шовінізму, яка панує в офіціальних соціалістичних партіях усього світу. Ця течія (Плеханов, Потресов, Брешковська, Рубанович, потім в трошечки прикритій формі пп. Церетелі, Чернов і К^о в Росії; Шейдеман, Лєгін, Давід та ін. в Німеччині; Ренодель, Гед, Вандервельд у Франції і Бельгії; Гайндман і фабіанці² в Англії і т. д. і т. д.), соціалізм на словах, шовінізм на ділі, відзначається підлим лакейським пристосуванням «вождів соціалізму» до інтересів не тільки «своєї» національної буржуазії, але саме «своєї» держави, бо більшість так званих великих держав давно експлуатує і понево-

лює цілий ряд дрібних і слабих народностей. А імперіалістська війна є якраз війною за поділ і переділ цього роду здобичі. Боротьба за визволення трудящих мас з-під впливу буржуазії взагалі, і імперіалістської буржуазії особливо, неможлива без боротьби з опортуністичними передсудами щодо «держави».

Ми розглядаємо спочатку вчення Маркса і Енгельса про державу, спиняючись особливо докладно на забутих або опортуністично перекручених сторонах цього вчення. Ми розберемо потім спеціально головного представника цих перекручень, Карла Каутського, найбільш відомого вождя другого Інтернаціоналу (1889—1914 рр.), який зазнав такого жалюгідного банкрутства під час теперішньої війни. Ми підведемо, нарешті, головні підсумки досвіду російських революцій 1905 і особливо 1917 року. Ця остання, видимо, закінчує тепер (початок серпня 1917 р.) першу смугу свого розвитку, але всю цю революцію взагалі можна зрозуміти лише як одну з ланок в ланцюгу соціалістичних пролетарських революцій, що їх викликає імперіалістська війна. Питання про відношення соціалістичної революції пролетаріату до держави набирає, таким чином, не тільки практично-політичного значення, а й найзлободенішого значення, як питання про роз'яснення масам того, що вони повинні будуть робити, для свого визволення з-під ярма капіталу, в найближчому майбутньому.

Автор

Серпень 1917 р.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Це, друге, видання друкується майже без змін. Додано тільки параграф 3-й до розділу II-го.

Автор

Москва.
17 грудня 1918 р.

РОЗДІЛ І

КЛАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВА

1. ДЕРЖАВА — ПРОДУКТ НЕПРИМИРИМОСТІ
КЛАСОВИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

З ученням Маркса діється тепер те, що не раз бувало в історії з ученнями революційних мислителів і вождів пригноблених класів в їх боротьбі за визволення. Гноблячі класи при житті великих революціонерів платили їм постійними переслідуваннями, зустрічали їх учення найдикішою злобою, найшаленішою ненавистю, найрознугузданішим походом брехні і наклепів. Після їх смерті робляться спроби перетворити їх у нешкідливі ікони, так би мовити, канонізувати їх, надати певної слави їх *імені* для «утішення» пригноблених класів і для одурення їх, вихолощуючи *зміст* революційного вчення, притупляючи його революційне вістря, опошляючи його. На такий «обробці» марксизму сходяться зараз буржуазія і опортуністи всередині робітничого руху. Забувають, відтирають, перекручують революційну сторону вчення, його революційну душу. Висувають на перший план, прославляють те, що прийнятне або що здається прийнятним для буржуазії. Всі соціал-шовіністи нині «марксисти», не жартуйте! І все частіше німецькі буржуазні вчені, вчорашні спеціалісти по винищенню марксизму, говорять про «національно-німецького» Маркса, який нібито виховав так чудово організовані для ведення грабіжницької війни спілки робітників!

При такому стані справи, при нечуйаній поширеності перекручень марксизму, наше завдання полягає насамперед у *відновленні* справжнього вчення Маркса про державу. Для цього потрібне наведення цілого ряду довгих цитат з власних творів Маркса і Енгельса. Звичайно, довгі цитати зроблять виклад важким і ці-

трохи не сприятимуть його популярності. Але обійтись без них ніяк неможливо. Всі, або принаймні всі виришальні, місця з творів Маркса і Енгельса в питанні про державу повинні бути неодмінно наведені в якомога повнішому вигляді, щоб читач міг скласти собі самостійне уявлення про сукупність поглядів основоположників наукового соціалізму і про розвиток цих поглядів, а також щоб перекручення їх пануючим нині «каутськіанством» було доведене документально і показане наочно.

Почнемо з найбільш поширеного твору Фр. Енгельса: «Походження сім'ї, приватної власності і держави», який у 1894 році вийшов у Штутгарті вже 6-м виданням³. Нам доведеться перекладати цитати з німецьких оригіналів, тому що російські переклади, при всій їх численності, здебільшого або неповні, або зроблені зовсім незадовільно.

«Держава,— говорить Енгельс, підводячи підсумки своєму історичному аналізу,— аж ніяк не являє собою сили, зовні наві'язаної суспільству. Держава не є також «дійсність моральної ідеї», «образ і дійсність розуму», як твердить Гегель⁴. Держава є продукт суспільства на певному ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв'язну суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутись яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільства в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, видимо, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, держала його в межах «порядку». І ця сила, яка виникла з суспільства, але ставить себе над ним і все більше й більше відчужує себе від нього, є держава» (стор. 177—178 шостого німецького видання)⁵.

Тут з повною ясністю висловлена основна ідея марксизму в питанні про історичну роль і про значення

держави. Держава є продукт і прояв *непримиримості* класових суперечностей. Держава виникає там, тоді і остільки, де, коли і оскільки класові суперечності об'єктивно *не можуть* бути примирені. І навпаки: існування держави доводить, що класові суперечності непримиримі.

Саме в цьому найважливішому і корінному пункті починається перекручення марксизму, яке йде по двох головних лініях.

З одного боку, буржуазні і особливо дрібнобуржуазні ідеологи, — змушені під тиском безперечних історичних фактів визнати, що держава є тільки там, де є класові суперечності і класова боротьба, — «підправляють» Маркса так, що держава виходить органом *примирення* класів. За Марксом, держава не могла б ні виникнути, ні держатися, якби можливе було примирення класів. У міщанських і філістерських професорів і публіцистів виходить, — часто й густо при доброзичливих посиланнях на Маркса! — що держава якраз примиряє класи. За Марксом, держава є орган класового *панування*, орган *пригноблення* одного класу іншим, є створення «порядку», який узаконює і зміцнює це пригноблення, стримуючи зіткнення класів. На думку дрібнобуржуазних політиків, порядок є якраз примирення класів, а не пригноблення одного класу іншим; стримувати зіткнення — значить примиряти, а не віднімати у пригноблених класів певні засоби і способи боротьби за повалення гнобителів.

Наприклад, всі есери (соціалісти-революціонери)⁶ і меншовики в революції 1917 року, коли питання про значення і роль держави якраз постало в усій своїй величі, постало практично, як питання негайної дії і притому дії в масовому масштабі, — всі скотились відразу і цілком до дрібнобуржуазної теорії «примирення» класів «державою». Незліченні резолюції і статті політиків обох цих партій наскрізь пройняті цією міщанською і філістерською теорією «примирення». Що держава є орган панування певного класу, який *не може* бути примирений із своїм антиподом (з протилежним йому класом), цього дрібнобуржуазна демократія ніко-

ли неспроможна зрозуміти. Ставлення до держави — один з найбільш наочних проявів того, що наші есери і меншовики зовсім не соціалісти (щоб ми, більшовики, завжди доводили), а дрібнобуржуазні демократи з майже соціалістичною фразеологією.

З другого боку, «каутськіанське» перекручення марксизму значно тонше. «Теоретично» не заперечується ні те, що держава є орган класового панування, ні те, що класові суперечності непримиримі. Але випускається з уваги або затушовується таке: коли держава є продукт непримиримості класових суперечностей, коли вона є сила, яка стоїть над суспільством і *«в с е б і л ь ш е й б і л ь ш е в і д ч у ж у є* себе від суспільства», то ясно, що визволення пригнобленого класу неможливе не тільки без насильственої революції, *а л е й б е з з н и щ е н н я* того апарату державної влади, який пануючим класом створений і в якому це «відчуження» втілене. Цей висновок, теоретично ясний сам собою, Маркс зробив, як ми побачимо далі, з цілковитою певністю на підставі конкретно-історичного аналізу завдань революції. І саме цей висновок Каутський — ми покажемо це докладно в дальшому викладі — ...«забув» і перекрутив.

2. ОСОБЛИВИ ЗАГОНИ ОЗБРОБНИХ ЛЮДЕЙ, ТЮРМИ ТА ІН.

«...В порівнянні з старою гентильною (родовою або клановою) організацією⁷, — продовжує Енгельс, — держава відзначається, по-перше, розділенням підданих держави за територіальними поділами...»

Нам цей поділ здається «природним», але він коштував довгої боротьби з старою організацією за колінами або за родами.

«...Друга відмітна риса — встановлення суспільної влади, яка вже не збігається безпосередньо з населенням, що організовує само себе, як збройна сила. Ця особлива суспільна влада необхідна тому, що самодіюча збройна організація населення зробилась неможливою відколи су-

Книгоиздательство „ЖИЗНЬ и ЗНАНИЕ“.
Петроградъ, Поварской пер., д. 2, кв. 9 и 10. Телефонъ 227-42.

Библиотека Обществовѣдѣнія. Кн. 40-я.

В. ИЛЬИНЪ (Н. Ленинъ).

ГОСУДАРСТВО И РЕВОЛЮЦІЯ

Ученіе марксизма о государствѣ и задачи
пролетаріата въ революціи.

ВЫПУСКЪ I.

ПЕТРОГРАДЪ.
1918.

спільство розкололось на класи... Ця суспільна влада існує в кожній державі. Вона складається не тільки з озброєних людей, але й з речових придатків, тюрем і примусових установ всякого роду, які були невідомі родовому (клановому) устроєві суспільства...»⁸

Енгельс розгортає поняття тієї «сили», яка називається державою, сили, що виникла з суспільства, але ставить себе над ним і все більше й більше відчужує себе від нього. В чому полягає, головним чином, ця сила? В особливих загонах озброєних людей, які мають в своєму розпорядженні тюрми та інше.

Ми маємо право говорити про особливі заходи озброєних людей, тому що властива всякій державі суспільна влада «не збігається безпосередньо» з озброєним населенням, з його «самодіючою збройною організацією».

Як усі великі революційні мислителі, Енгельс старався звернути увагу свідомих робітників саме на те, що пануючій обивательщині здається найменш вартим уваги, найбільш звичним, освяченим передсудами не тільки тривкими, але, можна сказати, закам'янілими. Постійне військо і поліція є головні знаряддя сили державної влади, але — хіба може це бути інакше?

З точки зору величезної більшості європейців кінця XIX століття, до яких звертався Енгельс і які не переживали і не спостерігали близько жодної великої революції, це не може бути інакше. Їм зовсім незрозуміло, що це таке за «самодіюча збройна організація населення». На питання про те, чому з'явилась потреба в особливих, над суспільством поставлених, загонах озброєних людей (поліція, постійна армія), які відчужують себе від суспільства, західноєвропейський і російський філістер схильний відповідати кількома фразами, запозиченими у Спенсера або у Михайловського, посиленням на ускладнення суспільного життя, на диференціацію функцій і т. п.

Таке посилення здається «науковим» і прекрасно приписує обивателя, затемнюючи головне і основне: розкол суспільства на непримиримо ворожі класи.

Якби не було цього розколу, «самодіюча збройна організація населення» відрізнялася б своєю складністю, висотою своєї техніки та ін. від примітивної організації стада мавп, які беруть палки, або первісних людей, або людей, об'єднаних в кланові громади, але така організація була б можлива.

Вона неможлива тому, що суспільство цивілізації розколоте на ворожі і притому непримиримо ворожі класи, «самодіюче» озброєння яких привело б до збройної боротьби між ними. Складається держава, створюється особлива сила, особливі загони озброєних людей, і кожна революція, руйнуючи державний апарат, показує нам відкриту класову боротьбу, показує нам наочно, як пануючий клас прагне відновити особливі загони озброєних людей, що служать їм, як пригноблений клас прагне створити нову організацію цього роду, здатну служити не експлуататорам, а експлуатованим.

Енгельс ставить в наведеному міркуванні теоретично те саме питання, яке практично, наочно і притому в масштабі масової дії ставить перед нами кожна велика революція, а саме питання про взамовідношення «особливих» загонів озброєних людей і «самодіючої збройної організації населення». Ми побачимо, як це питання конкретно ілюструється досвідом європейських і російських революцій.

Але вернемось до викладу Енгельса.

Він вказує, що іноді, наприклад, подекуди в Північній Америці, ця суспільна влада слаба (мова йде про рідкий виняток для капіталістичного суспільства і про ті частини Північної Америки в її доімперіалістичному періоді, де переважав вільний колоніст), але, взагалі кажучи, вона посилюється:

«...Суспільна влада посилюється в міру того, як загострюються класові суперечності в державі, і в міру того, як держави, що мають стосунки між собою, стають більшими і густіше населеними. Погляньте хоч би на теперішню Європу, в якій класова боротьба і конкуренція завоювань

роздули суспільну владу до такої висоти, що вона загрожує поглинути все суспільство і навіть державу...»⁹.

Це писано не пізніше початку 90-х років минулого століття. Остання передмова Енгельса позначена 16 червня 1891 року¹⁰. Тоді поворот до імперіалізму — і в розумінні цілковитого панування трестів, і в розумінні всевладдя найбільших банків, і в розумінні грандіозної колоніальної політики тощо — тільки-тільки ще починався у Франції, ще слабше в Північній Америці і в Німеччині. З того часу «конкуренція завоювань» зробила гігантський крок вперед, тим більше, що земна куля була вже на початку другого десятиріччя XX століття остаточно поділена між цими «конкуруючими завоювниками», тобто великими грабіжницькими державами. Військові і морські озброєння вирости з того часу неймовірно, і грабіжницька війна 1914—1917 років заради панування над світом Англії чи Німеччини, заради дільби здобичі, наблизилася «поглинення» всіх сил суспільства хижацькою державною владою до цілковитої катастрофи.

Енгельс умів ще в 1891 році вказувати на «конкуренцію завоювань», як на одну з найважливіших відмітних рис зовнішньої політики великих держав, а негідники соціал-шовінізму в 1914—1917 роках, коли саме ця конкуренція, загострившись в багато раз, породила імперіалістську війну, прикривають захист грабіжницьких інтересів «своїєї» буржуазії фразами про «захист вітчизни», про «оборону республіки і революції» і т. под.!

3. ДЕРЖАВА — ЗНАРЯДДЯ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ПРИГНОБЛЕНОГО КЛАСУ

Для утримання особливої суспільної влади, яка стоїть над суспільством, потрібні податки і державні борги.

«...Наділені суспільною владою і правом стягання податків, чиновники, — пише Енгельс, — ста-

ють, як органи суспільства, *над* суспільством. Вільної, добровільної поваги, з якою ставились до органів родового (кланового) суспільства, їм уже не досить — навіть коли б вони могли завоювати її...» Створюються особливі закони про святість і недоторканність чиновників. «Найнікчемніший поліцейський службовець» має більше «авторитету», ніж представники клану, але навіть глава військової влади цивілізованої держави міг би позаздрити старшині клану, який користується «не з-під палки здобутою повагою» громади¹¹.

Питання про привілейоване становище чиновників, як органів державної влади, тут поставлено. Намічено як основне: що ставить їх *над* суспільством? Ми побачимо, як це теоретичне питання практично розв'язувалось Паризькою Комуною в 1871 році і реакційно затушовувалось Каутським в 1912 році.

«...Тому що держава виникла з потреби тримати в узді протилежність класів; тому що вона в той же час виникла в самих сутичках цих класів, то вона за загальним правилом є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу...» Не тільки стародавня і феодальна держави були органами експлуатації рабів і кріпаків, але й «сучасна представницька держава є знаряддя експлуатації найманої праці капіталом. Як виняток зустрічаються, проте, періоди, коли класи, які борються між собою, досягають такої рівноваги сил, що державна влада на якийсь час набуває певної самостійності відносно обох класів, як позірنا посередниця між ними...»¹² Такою є абсолютна монархія XVII і XVIII століть, бонапартизм першої і другої імперії у Франції, Бісмарк в Німеччині.

Таким є — додамо від себе — уряд Керенського в республіканській Росії після переходу до переслідувань революційного пролетаріату, в такий момент, коли Ради завдяки керівництву дрібнобуржуазних демократів *уже* безсилі, а буржуазія *ще* не досить сильна, щоб прямо розігнати їх.

В демократичній республіці — продовжує Енгельс — «багатство користується своєю владою посередньо, але зате тим певніше», а саме, по-перше, за допомогою «прямого підкупу чиновників» (Америка), по-друге, за допомогою «союзу між урядом і біржею» (Франція і Америка)¹³.

Тепер імперіалізм і панування банків «розвинули» обидва ці способи відстоювати і проводити в життя всевладдя багатства в яких завгодно демократичних республіках до надзвичайної майстерності. Якщо, наприклад, в перші ж місяці демократичної республіки в Росії, можна сказати в медовий місяць шлюбу «соціалістів» есерів і меншовиків з буржуазією в коаліційному уряді, п. Пальчинський саботував усі заходи приборкання капіталістів і їх мародерства, їх грабежу казни на військових поставках, якщо потім п. Пальчинського, який вийшов з міністерства (замінений, звичайно, іншим цілком таким самим Пальчинським), капіталісти «нагородили» містечком з платнею в 120 000 карбованців на рік, — то що це таке? прямий підкуп чи непрямий? союз уряду з синдикатами чи «тільки» дружні відносини? Яку роль відіграють Чернови і Церетелі, Авксентьєви і Скобелеви? — Чи «прямі» вони союзники мільйонерів-казнокрадів чи тільки посередні?

Всеволоддя «багатства» і тому *певніше* при демократичній республіці, що воно не залежить від окремих недоліків політичного механізму, від поганої політичної оболонки капіталізму. Демократична республіка є найкраща можлива політична оболонка капіталізму, і тому капітал, оволодівши (через Пальчинських, Чернових, Церетелі і К^о) цією найкращою оболонкою, обґрунтовує свою владу настільки надійно, настільки

певно, що *ніяка* зміна ні осіб, ні установ, ні партій в буржуазно-демократичній республіці не хитає цієї влади.

Треба відмітити ще, що Енгельс з цілковитою певністю називає і загальне виборче право знаряддям панування буржуазії. Загальне виборче право, говорить він, явно враховуючи довгий досвід німецької соціал-демократії, є

«показник зрілості робітничого класу. Дати щось більше воно не може і ніколи не дасть у теперішній державі»¹⁴.

Дрібнобуржуазні демократи, на зразок наших есерів і меншовиків, а також їх рідні брати, всі соціал-шовіністи і опортуністи Західної Європи, ждуть саме «більшого» від загального виборчого права. Вони поділяють самі і внушають народові ту фальшиву думку, ніби загальне виборче право «в *теперішній* державі» здатне дійсно виявити волю більшості трудящих і закріпити проведення її в життя.

Ми можемо тут тільки відзначити цю фальшиву думку, тільки вказати на те, що цілком ясна, точна, конкретна заява Енгельса перекручується на кожному кроці в пропаганді й агітації «офіціальних» (тобто опортуністичних) соціалістичних партій. Докладне з'ясування всієї брехливості тієї думки, яку відмітає тут геть Енгельс, дається нашим дальшим викладом поглядів Маркса і Енгельса на «*теперішню*» державу.

Загальний підсумок своїм поглядам Енгельс дає в своєму найбільш популярному творі в таких словах:

«Отже, держава існує не одвічно. Були суспільства, які обходились без неї, які уявлення не мали про державу і державну владу. На певному ступені економічного розвитку, ступені, який необхідно зв'язаний був з розколом суспільства на класи, держава стала внаслідок цього розколу необхідністю. Ми наближаємось тепер швидкими кроками до такого ступеня розвитку виробництва,

на якому існування цих класів не тільки перестало бути необхідністю, але стає прямою перешкодою виробництву. Класи зникнуть так само неминуче, як неминуче вони в минулому виникли. Із зникненням класів неминуче зникне держава. Суспільство, яке по-новому організовує виробництво на основі вільної і рівної асоціації виробників, відправить усю державну машину туди, де їй буде тоді справжнє місце: в музей старовини, поруч з прядкою і з бронзовою сокирою»¹⁵.

Не часто трапляється зустрічати цю цитату в пропагандистській і агітаційній літературі сучасної соціал-демократії. Але навіть тоді, коли ця цитата зустрічається, її наводять здебільшого, начебто вклоняючись перед іконою, тобто для офіційного висловлення пошани до Енгельса, без усякої спроби вдуматися в те, наскільки широкий і глибокий розмах революції передбачається цим «відправленням всієї державної машини в музей старовини». Не видно навіть здебільшого розуміння того, що називає Енгельс державною машиною.

4. «ВІДМИРАННЯ» ДЕРЖАВИ І НАСИЛЬСТВЕНА РЕВОЛЮЦІЯ

Слова Енгельса про «відмирання» держави так широко відомі, вони так часто цитуються, так рельєфно показують, в чому полягає суть звичайного підроблення марксизму під опортунізм, що на них треба докладно спинитися. Наведемо все міркування, з якого вони взяті:

«Пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу. Суспільству, яке існувало і існує до цього часу і яке рухається в класових протилежностях, була необхідна держа-

ва, тобто організація експлуататорського класу для підтримання його зовнішніх умов виробництва, значить, особливо для насильственого удержання експлуатованого класу у визначуваних даним способом виробництва умовах придушення (рабство, кріпосництво, наймана праця). Держава була офіційним представником усього суспільства, його зосередженням у видимій корпорації, але вона була такою лише остільки, оскільки вона була державою того класу, який для своєї епохи один представляв усе суспільство: в стародавні часи вона була державою рабовласників — громадян держави, в середні віки — феодального дворянства, в наш час — буржуазії. Коли держава нарешті стає дійсно представником усього суспільства, тоді вона сама себе робить зайвою. З того часу, коли не буде ні одного суспільного класу, який треба було б тримати в покорі, з того часу, коли зникнуть разом з класовим пануванням, разом з боротьбою за окреме існування, яка породжується теперішньою анархією у виробництві, ті сутички і ексцеси (крайності), які випливають з цієї боротьби, — з цього часу нічого буде придушувати, не буде й потреби в особливій силі для придушення, в державі. Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства — взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства, — є в той же час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само собою засишає. На місце управління особами стає розпорядження речами і керівництво процесами виробництва. Держава не «скасовується», вона *відмирає*. На підставі цього слід оцінювати фразу про «вільну народну державу», фразу, яка мала на якийсь час агітаторське право на існування, але кінець кінцем науково неспроможну. На підставі цього слід оцінювати також вимогу так званих анархістів, щоб держава була скасова-

на з сьогодні на завтра» («Анти-Дюрінг». «Повалення науки паном Євгеном Дюрінгом», стор. 301—303 за 3-м нім. вид.)¹⁶.

Не боячись помилитися, можна сказати, що з цього, надзвичайно багатого думками, міркування Енгельса дійсним здобутком соціалістичної думки в сучасних соціалістичних партіях стало тільки те, що держава «відмирає», за Марксом, на відміну від анархічного вчення про «скасування» держави. Так обкарнати марксизм значить звести його до опортунізму, бо при такому «тлумаченні» лишається тільки невиразне уявлення про повільну, рівну, поступову зміну, про відсутність стрибків і бур, про відсутність революції. «Відмирання» держави в ходячому, загальнопоширеному, масовому, коли можна так висловитись, розумінні означає, безсумнівно, затушовування, якщо не заперечення, революції.

А тим часом таке «тлумачення» є найгрубіше, вигідне лише для буржуазії, перекручення марксизму, теоретично основане на забутті надзвичайно важливих обставин і міркувань, вказаних хоч би в тому ж, наведеному нами повністю, «підсумковому» міркуванні Енгельса.

По-перше. На самому початку цього міркування Енгельс говорить, що, беручи державну владу, пролетаріат «тим самим знищує державу як державу». Що це значить, про це думати «не прийнято». Звичайно це або ігнорують цілком, або вважають чимсь подібним до «гегельянської слабості» Енгельса. На ділі в цих словах виражено коротко досвід однієї з найбільших пролетарських революцій, досвід Паризької Комуні 1871 року, про що докладніше піде у нас мова в своєму місці. На ділі тут Енгельс говорить про «знищення» пролетарською революцією держави *буржуазії*, тоді як слова про відмирання стосуються до залишків *пролетарської* державності після соціалістичної революції. Буржуазна держава не «відмирає», за Енгельсом, а *з н и щ у є т ь с я* пролетаріатом в революції. Відмирає після цієї революції пролетарська держава або напівдержава.

По-друге. Держава є «особлива сила для придушення». Це чудове і в найвищій мірі глибоке визначення Енгельса дане ним тут з цілковитою ясністю. А з нього випливає, що «особлива сила для придушення» пролетаріату буржуазією, мільйонів трудящих жменьками багатців повинна замінитись «особливою силою для придушення» буржуазії пролетаріатом (диктатура пролетаріату). В цьому і полягає «знищення держави як держави». В цьому і полягає «акт» взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства. І само собою очевидно, що така заміна однієї (буржуазної) «особливої сили» другою (пролетарською) «особливою силою» ніяк уже не може відбутись у вигляді «відмирання».

По-третє. Про «відмирання» і навіть ще рельєфніше і барвистіше — про «засинання» Енгельс говорить цілком ясно і певно щодо епохи *після* «взяття засобів виробництва у володіння державою від імені всього суспільства», тобто *після* соціалістичної революції. Ми всі знаємо, що політичною формою «держави» в цей час є найповніша демократія. Але нікому з опортуністів, які безсоромно перекручують марксизм, не спадає на думку, що мова йде тут, отже, у Енгельса, про «засинання» і «відмирання» *демократії*. Це здається на перший погляд дуже дивним. Але «незрозуміло» це тільки для того, хто не вдумався, що демократія є *теж* держава і що, отже, демократія *теж* зникне, коли зникне держава. Буржуазну державу може «знищити» тільки революція. Держава взагалі, тобто найповніша демократія, може тільки «відмерти».

По-четверте. Висунувши своє знамените положення: «держава відмирає», Енгельс зараз же пояснює конкретно, що спрямовується це положення і проти опортуністів і проти анархістів. При цьому на перше місце поставлено у Енгельса той висновок з положення про «відмирання держави», який спрямовано проти опортуністів.

Можна битися об заклад, що з 10 000 чоловік, які читали або чули про «відмирання» держави, 9 990 зовсім не знають або не пам'ятають, що Енгельс спрямовував

свої висновки з цього положення *не тільки* проти анархістів. А з решти десяти чоловік, напевно, дев'ять не знають, що таке «вільна народна держава» і чому в нападі на цей лозунг міститься напад на опортуністів. Так пишеться історія! Так відбувається непомітна підробка великого революційного вчення під пануючу обивательщину. Висновок проти анархістів тисячі раз повторювався, опошлявся, втовкмачувався в голови найбільш спрощено, набрав тривкості передсуду. А висновки проти опортуністів затушували і «забули»!

«Вільна народна держава» була програмною вимогою і ходячим лозунгом німецьких соціал-демократів 70-х років. Ніякого політичного змісту, крім міщанськи-пишномовного опису поняття демократії, в цьому лозунгу нема. Оскільки в ньому легально натякали на демократичну республіку, остільки Енгельс готовий був «на якийсь час» «виправдати» цей лозунг з агітаторської точки зору. Але цей лозунг був опортуністичним, бо виражав не тільки підкрашування буржуазної демократії, а й нерозуміння соціалістичної критики всякої держави взагалі. Ми за демократичну республіку, як найкращу для пролетаріату форму держави при капіталізмі, але ми не маємо права забувати, що наймане рабство — доля народу і в найдемократичнішій буржуазній республіці. Далі. Всяка держава є «особлива сила для придушення» пригнобленого класу. Тому *всяка* держава *невільна* і *ненародна*. Маркс і Енгельс не раз роз'яснювали це своїм партійним товаришам в 70-х роках ¹⁷.

По-п'яте. В тому самому творі Енгельса, з якого всі пам'ятають міркування про відмирання держави, є міркування про значення насильственої революції. Історична оцінка її ролі перетворюється у Енгельса в справжній панегірик насильственій революції. Цього «ніхто не пам'ятає», про значення цієї думки говорити і навіть думати в сучасних соціалістичних партіях не прийнято, в повсякденній пропаганді й агітації серед мас ці думки ніякої ролі не відіграють. А тим часом вони зв'язані з «відмиранням» держави нерозривно, в одно струнке ціле.

Ось це міркування Енгельса:

«...Що насильство відіграє також в історії іншу роль» (крім звершителя зла), «а саме революційну роль, що воно, за словами Маркса, є повитухою всякого старого суспільства, коли воно вагітне новим¹⁸, що насильство є тим знаряддям, за допомогою якого суспільний рух прокладає собі шлях і ламає скам'янілі, змертвілі політичні форми,— про все це ні одного слова у пана Дюрінга. Тільки зітхаючи і стогнучи, припускає він можливість того, що для повалення експлуататорського господарювання потрібне буде, можливо, насильство — на жаль, бачите! бо всяке застосування насильства деморалізує, мовляв, того, хто його застосовує. І це говориться, незважаючи на те високе моральне й ідейне піднесення, яке бувало наслідком кожної переможної революції! І це говориться в Німеччині, де насильствена сутичка, яка все-таки може бути нав'язана народів, мала б принаймні ту перевагу, що викоренила б дух холопства, який проник у національну свідомість з приниження Тридцятирічної війни¹⁹. І це бліде, дрябле, безсиле попівське мислення сміє пропонувати себе найреволюційнішій партії, яку тільки знає історія?» (стор. 193 за 3-м нім. вид., кінець 4-го розділу II відділу)²⁰.

Як можна поєднати в одному вченні цей панегірик насильствених революцій, який настійно підносить Енгельс німецьким соціал-демократам з 1878 по 1894 рік, тобто до самої його смерті, з теорією «відмирання» держави?

Звичайно поєднують те і друге за допомогою еkleктицизму, безідейного або софістичного вихоплювання довільно (або щоб догодити владі імушим) то одного, то другого міркування, причому в дев'яносто дев'ятьох випадках із ста, коли не частіше, висувається на перший план якраз «відмирання». Діалектика заміняється еkleктицизмом: це найбільш звичайне, найбільш поши-

рене явище в офіційній соціал-демократичній літературі наших днів щодо марксизму. Така заміна, звичайно, не новина, вона спостерігалась навіть в історії класичної грецької філософії. При підробленні марксизму під опортунізм підроблення еклектицизму під діалектику найлегше обманює маси, дає позірне задоволення, нібито враховує всі сторони процесу, всі тенденції розвитку, всі суперечливі впливи тощо, а на ділі не дає ніякого цільного і революційного розуміння процесу суспільного розвитку.

Ми вже говорили вище і докладніше покажемо в дальшому викладі, що вчення Маркса і Енгельса про неминучість насильственої революції стосується до буржуазної держави. Вона замінитись державою пролетарською (диктатурою пролетаріату) *не може* шляхом «відмирання», а може, за загальним правилом, лише насильственою революцією. Панегірик, який проспівав їй Енгельс і який цілком відповідає багаторазовим заявам Маркса — (згадаймо кінець «Злиденності філософії»²¹ і «Комуністичного Маніфесту»²² з гордою, відкритою заявою про неминучість насильственої революції; згадаймо критику Готської програми 1875 року, майже через 30 років, де Маркс нещадно бичує опортунізм цієї програми²³) — цей панегірик ніяк не «захоплення», ніяк не декламація, не полемічна вихватка. Необхідність систематично виховувати маси в *такому* і саме такому погляді на насильствену революцію лежить в основі *всього* вчення Маркса і Енгельса. Зрада їх вчення пануючими нині соціал-шовіністською і каутськіанською течіями особливо рельєфно виражається в забутті і тими і другими *такої* пропаганди, такої агітації.

Заміна буржуазної держави пролетарською неможлива без насильственої революції. Знищення пролетарської держави, тобто знищення всякої держави, неможливе інакше, як шляхом «відмирання».

Докладний і конкретний розвиток цих поглядів Маркс і Енгельс давали, вивчаючи кожна окрему революційну ситуацію, аналізуючи уроки досвіду кожної окремої революції. До цієї, безумовно найважливішої, частини їх учення ми й переходимо.

РОЗДІЛ II

ДЕРЖАВА І РЕВОЛЮЦІЯ. ДОСВІД 1848—1851 РОКІВ

1. ПЕРЕДДЕНЬ РЕВОЛЮЦІЇ

Перші твори зрілого марксизму, «Злиденність філософії» і «Комуністичний Маніфест», відносяться якраз до передодня революції 1848 року. В силу цієї обставини, поряд з викладом загальних основ марксизму, ми маємо тут до певної міри відбиття тодішньої конкретної революційної ситуації, і тому доцільніше буде, мабуть, розглянути те, що говорять автори цих творів про державу, безпосередньо перед їх висновками з досвіду 1848—1851 років.

«...Робітничий клас,— пише Маркс у «Злиденності філософії»,— поставить, в ході розвитку, на місце старого буржуазного суспільства таку асоціацію, яка виключає класи і їх протилежність; не буде вже ніякої власне політичної влади, бо саме політична влада є офіційний вираз протилежності класів всередині буржуазного суспільства» (стор. 182 нім. вид. 1885 р.)²⁴.

Повчально зіставити з цим загальним викладом думки про зникнення держави після знищення класів той виклад, який дано в написаному Марксом і Енгельсом кілька місяців пізніше,— саме, в листопаді 1847 року,— «Комуністичному Маніфесті»:

«...Описуючи найзагальніші фази розвитку пролетаріату, ми простежували більш чи менш прикрити громадянську війну всередині існуючого суспільства аж до того пункту, коли вона перетворюється у відкриту революцію, і пролетаріат засновує своє панування шляхом насильственого повалення буржуазії...

...Ми бачили вже вище, що першим кроком у робітничій революції є перетворення» (буквально: підвищення) «пролетаріату в пануючий клас, завоювання демократії.

Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб поступово вирвати у буржуазії весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто організованого, як пануючий клас, пролетаріату, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил» (стор. 31 і 37 за 7-м нім. вид. 1906 року)²⁵.

Тут ми бачимо формулювання однієї з найближчих і найважливіших ідей марксизму в питанні про державу, а саме ідеї «диктатури пролетаріату» (як стали говорити Маркс і Енгельс після Паризької Комуні)²⁶, а потім надзвичайно цікаве визначення держави, яке належить теж до числа «забутих слів» марксизму. *«Держава, тобто організований в пануючий клас пролетаріат».*

Це визначення держави не тільки ніколи не роз'яснювалось у пануючій пропагандистській і агітаційній літературі офіціальних соціал-демократичних партій. Мало того. Воно було якраз забуте, тому що воно зовсім непримириме з реформізмом, воно б'є в лице звичайним опортуністичним передсудам і міщанським ілюзіям щодо «мирного розвитку демократії».

Пролетаріатові потрібна держава — це повторюють усі опортуністи, соціал-шовіністи і каутськіанці, запевняючи, що таким є вчення Маркса, і «забуваючи» додати, що, по-перше, за Марксом, пролетаріатові потрібна лише відмираюча держава, тобто побудована так, щоб вона негайно почала відмирати і не могла не відмирати. А, по-друге, трудящим потрібна «держава», «тобто організований в пануючий клас пролетаріат».

Держава є особлива організація сили, є організація насильства для придушення якого-небудь класу. Який же клас треба придушувати пролетаріатові? Звичайно, тільки експлуататорський клас, тобто буржуазію. Трудящим потрібна держава тільки для придушення опору експлуататорів, а керувати цим придушенням, провести його в життя спроможний тільки пролетаріат, як єдиний до кінця революційний клас, єдиний клас, здатний об'єднати всіх трудящих і експлуатованих у боротьбі проти буржуазії, в повному усуненні її.

Експлуаторським класам потрібне політичне панування в інтересах підтримання експлуатації, тобто в корисливих інтересах мізерної меншості, проти величезної більшості народу. Експлуатованим класам потрібне політичне панування в інтересах повного знищення всякої експлуатації, тобто в інтересах величезної більшості народу, проти мізерної меншості сучасних роботодавців, тобто поміщиків і капіталістів.

Дрібнобуржуазні демократи, ці ніби соціалісти, які заміняли класову боротьбу мріями про угоду класів, уявляли собі і соціалістичне перетворення по-мрійницькому, не у вигляді повалення панування експлуаторського класу, а у вигляді мирного підкорення меншості більшості, яка зрозуміла свої завдання. Ця дрібнобуржуазна утопія, нерозривно зв'язана з визнанням надкласової держави, приводила на практиці до зради інтересів трудящих класів, як це і показала, наприклад, історія французьких революцій 1848 і 1871 років, як це показав досвід «соціалістичної» участі в буржуазних міністерствах в Англії, у Франції, в Італії та інших країнах в кінці ХІХ і на початку ХХ століття²⁷.

Маркс все своє життя боровся з цим дрібнобуржуазним соціалізмом, нині відродженим в Росії партіями есерів і меншовиків. Маркс провів учення про класову боротьбу послідовно аж до вчення про політичну владу, про державу.

Повалення панування буржуазії можливо тільки з боку пролетаріату, як особливого класу, економічні умови існування якого підготовляють його до такого повалення, дають йому можливість і силу вчинити його. В той час як буржуазія роздробляє, розпорошує селянство і всі дрібнобуржуазні верстви, вона згуртовує, об'єднує, організовує пролетаріат. Тільки пролетаріат, — в силу економічної ролі його у великому виробництві, — здатний бути вождем *усіх* трудящих і експлуатованих мас, які буржуазія експлуатує, гнітить, давить часто не менше, а сильніше, ніж пролетарів, але які не здатні до *самостійної* боротьби за своє визволення.

Вчення про класову боротьбу, застосоване Марксом до питання про державу і про соціалістичну революцію,

веде неминуче до визнання *політичного панування* пролетаріату, його диктатури, тобто влади, що не поділяється ні з ким і спирається безпосередньо на збройну силу мас. Повалення буржуазії здійснимо лише перетворенням пролетаріату в *пануючий клас*, здатний придумати неминучий, одчайдушний опір буржуазії і організувати для нового укладу господарства *всі* трудящі й експлуатовані маси.

Пролетаріатові необхідна державна влада, централізована організація сили, організація насильства і для придумання опору експлуататорів і для *керівництва* величезною масою населення, селянством, дрібною буржуазією, напівпролетарями в справі «налагодження» соціалістичного господарства.

Виховуючи робітничу партію, марксизм виховує авангард пролетаріату, здатний взяти владу і *вести весь народ* до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії. Навпаки, пануючий нині опортунізм виховує з робітничої партії відірваних від маси представників краще оплачуваних робітників, які «влаштовуються» непогано при капіталізмі, які продають за сочевичну юшку своє право первородства, тобто відмовляються від ролі революційних вождів народу проти буржуазії.

«Держава, тобто організований в пануючий клас пролетаріат», — ця теорія Маркса нерозривно зв'язана з усім його вченням про революційну роль пролетаріату в історії. Завершення цієї ролі є пролетарська диктатура, політичне панування пролетаріату.

Але якщо пролетаріатові потрібна держава, як *особлива* організація насильства *проти* буржуазії, то звідси сам собою напрошується висновок, чи можливе створення такої організації без попереднього знищення, без зруйнування тієї державної машини, яку створила собі буржуазія? До цього висновку безпосередньо підводить «Комуністичний Маніфест» і про цей висновок говорить Маркс, підводячи підсумки досвідів революції 1848—1851 років.

2. ПІДСУМКИ РЕВОЛЮЦІЇ

В цікавому для нас питанні про державу Маркс підводить підсумки революції 1848—1851 років у такому міркуванні з твору «18-те брюмера Луї Бонапарта»:

«...Але революція ґрунтовна. Вона ще перебуває в подорожі через чистилище. Вона виконує свою справу методично. До 2-го грудня 1851-го року» (день учинення державного перевороту Луї Бонапартом) «вона закінчила половину своєї підготовчої роботи, тепер вона закінчує другу половину. Спочатку вона доводить до досконалості парламентарну владу, щоб мати можливість повалити її. Тепер, коли вона цього досягла, вона доводить до досконалості *виконавчу владу*, зводить її до її найчистішого виразу, ізолює її, протиставить її собі, як єдиний об'єкт, *щоб сконцентрувати проти неї всі сили руйнування*» (курсив наш). «І коли революція закінчить цю другу половину своєї попередньої роботи, тоді Європа підведеться з свого місця і скаже, торжествуючи: ти добре рєш, старий кроте!

Ця виконавча влада, з її величезною бюрократичною і військовою організацією, з її дуже складною і штучною державною машиною, з цим військом чиновників у півмільйона чоловік поруч з армією ще в півмільйона, цей жахливий організм-паразит, який обвиває наче ситтю все тіло французького суспільства і затикає всі його пори, виник в епоху самодержавної монархії, при занепаді феодалізму, занепаді, що його цей організм допомагав прискорювати». Перша французька революція розвинула централізацію, «але разом з тим розширила обсяг, атрибути і число пособників урядової влади. Наполеон завершив цю державну машину». Легітимна монархія і Липнева монархія «не додали нічого нового, крім більшого поділу праці...

...Нарешті, парламентарна республіка у своїй боротьбі проти революції була змушена посилити,

разом із заходами репресії, засоби і централізацію урядової влади. *Всі перевороти удосконалювали цю машину замість того, щоб зламати її*» (курсив наш). «Партії, які, приходячи на зміну одна одній, боролись за панування, розглядали захоплення цієї величезної державної будови, як головну здобич при своїй перемозі» («18-те брюмера Луї Бонапарта», стор. 98—99, вид. 4-е, Гамбург, 1907 р.)²⁸.

В цьому блискучому міркуванні марксизм робить величезний крок вперед у порівнянні з «Комуністичним Маніфестом». Там питання про державу ставиться ще надто абстрактно, в найзагальніших поняттях і висловах. Тут питання ставиться конкретно, і висновок робиться надзвичайно точний, виразний, практично-відчутний: всі попередні революції удосконалювали державну машину, а її треба розбити, зламати.

Цей висновок є головне, основне в ученні марксизму про державу. І саме це основне не тільки зовсім *забуте* пануючими офіційними соціал-демократичними партіями, але й прямо *перекручене* (як побачимо далі) найвидатнішим теоретиком II Інтернаціоналу К Каутським.

В «Комуністичному Маніфесті» підведені загальні підсумки історії, які змушують вбачати в державі орган класового панування і приводять до неминучого висновку, що пролетаріат не може повалити буржуазії, не завоювавши спочатку політичної влади, не здобувши політичного панування, не перетворивши держави в «організований, як пануючий клас, пролетаріат», і що ця пролетарська держава зараз же після його перемоги почне відмирати, бо в суспільстві без класових суперечностей держава не потрібна і неможлива. Тут не ставиться питання про те, яка ж повинна — з точки зору історичного розвитку — бути ця заміна буржуазної держави пролетарською.

Саме таке питання Маркс ставить і розв'язує в 1852 році. Вірний своїй філософії діалектичного матеріалізму, Маркс бере в основу історичний досвід великих

років революції — 1848—1851. Вчення Маркса і тут — як і завжди — є освітлене глибоким філософським світоглядом і багатим знанням історії *підсумування досвіду*.

Питання про державу ставиться конкретно: як історично виникла буржуазна держава, необхідна для панування буржуазії державна машина? які її зміни, яка її еволюція в ході буржуазних революцій і перед лицем самостійних виступів пригноблених класів? які завдання пролетаріату щодо цієї державної машини?

Централізована державна влада, властива буржуазному суспільству, виникла в епоху падіння абсолютизму. Дві установи найбільш характерні для цієї державної машини: чиновництво і постійна армія. Про те, як тисячі ниток зв'язують ці установи саме з буржуазією, говориться не раз у творах Маркса і Енгельса. Досвід кожного робітника пояснює цей зв'язок з надзвичайною наочністю і переконливістю. Робітничий клас на своїй шкурі вчиться пізнавати цей зв'язок, — ось чому він так легко схоплює і так твердо засвоює науку про неминучість цього зв'язку, науку, яку дрібнобуржуазні демократи або по-неуцькому і легко-важно заперечують, або ще легковажніше визнають «взагалі», забуваючи робити відповідні практичні висновки.

Чиновництво і постійна армія, це — «паразит» на тілі буржуазного суспільства, паразит, породжений внутрішніми суперечностями, які це суспільство роздирають, але саме паразит, що «затикає» життєві пори. Каутськіанський опортунізм, що панує нині в офіційній соціал-демократії, вважає погляд на державу, як на *паразитичний організм*, спеціальною і виключною приналежністю анархізму. Зрозуміло, це перекручення марксизму надзвичайно вигідне тим міщанам, які довели соціалізм до нечуваної ганьби виправдання і прикрашування імперіалістської війни шляхом застосування до неї поняття «захист вітчизни», але все-таки це — безумовне перекручення.

Через усі буржуазні революції, яких бачила Європа силу-силенну з часів падіння феодалізму, іде розви-

ток, удосконалення, зміцнення цього чиновницького і військового апарату. Зокрема, саме дрібна буржуазія залучається на сторону великої і підкоряється їй в значній мірі за допомогою цього апарату, який дає верхнім верствам селянства, дрібних ремісників, торговців та ін. порівняно зручні, спокійні і почесні місечка, що ставлять посідачів їх *над* народом. Візьміть те, що сталося в Росії за півроку після 27 лютого 1917 р.²⁹: чиновницькі посади, які раніше давались переважно чорносотенцям, стали предметом здобичі кадетів, меншовиків і есерів. Ні про які серйозні реформи, власне, не думали, намагаючись відтягувати їх «до Установчих зборів» — а Установчі збори відтягувати помаленьку до кінця війни! З дільбою ж здобичі, з зайняттям місечок міністрів, товаришів міністра, генерал-губернаторів і інше і інше не гаялись і ніяких Установчих зборів не чекали! Гра в комбінації щодо складу уряду була, власне, тільки виразом цього поділу і переділу «здобичі», який ішов і вгорі і вниз, в усій країні, в усьому центральному і місцевому управлінні. Підсумок, об'єктивний підсумок за півроку 27 лютого — 27 серпня 1917 р. безсумнівний: реформи відкладені, поділ чиновницьких місечок відбувся, і «помилки» поділу виправлені кількома переділами.

Але чим більше відбувається «переділів» чиновницького апарату між різними буржуазними і дрібнобуржуазними партіями (між кадедами³⁰, есерами і меншовиками, коли взяти російський приклад), тим ясніше стає пригнобленим класам, і пролетаріатові на чолі їх, їх непримиренна ворожість до *всього* буржуазного суспільства. Звідси необхідність для всіх буржуазних партій, навіть для найбільш демократичних і «революційно-демократичних» в тому числі, посилювати репресії проти революційного пролетаріату, зміцнювати апарат репресій, тобто ту саму державну машину. Такий хід подій змушує революцію *«концентрувати всі сили руйнування»* проти державної влади, змушує поставити завданням не поліпшення державної машини, а *зруйнування, знищення її*.

Не логічні міркування, а дійсний розвиток подій, живий досвід 1848—1851 років привели до такої постановки завдання. До якої міри строго держитися Маркс на фактичній базі історичного досвіду, це видно з того, що в 1852 році він не ставить ще конкретно питання про те, *чи м* замінити цю державну машину, яка має бути знищена. Досвід не давав ще тоді матеріалу для такого питання, поставленого історією на чергу дня пізніше, в 1871 році. В 1852 році з точністю природничоісторичного спостереження можна було лише констатувати, що пролетарська революція *п і д і - й ш л а* до завдання «зосередити всі сили руйнування» проти державної влади, до завдання «зламати» державну машину.

Тут може виникнути питання, чи правильним є узагальнення досвіду, спостережень і висновків Маркса, перенесення їх на межі ширші, ніж історія Франції за три роки, 1848—1851 роки? Для розгляду цього питання нагадаємо спочатку одно зауваження Енгельса, а потім перейдемо до фактичних даних.

«...Франція,—писав Енгельс у передмові до 3-го видання «18-го брюмера»,— Франція є країна, де історична боротьба класів більше, ніж в інших країнах, доходила кожного разу до рішучого кінця. У Франції в найрізкіших обрисах виконувались ті мінливі політичні форми, всередині яких рухалась ця класова боротьба і в яких знаходили свій вираз її результати. Осереддя феодалізму в середні віки, зразкова країна однорідної станової монархії з часів Ренесансу, Франція розгромила під час великої революції феодалізм і заснувала чисте панування буржуазії з такою класичною ясністю, як ні одна інша європейська країна. І боротьба пролетаріату, що підводить голову, проти пануючої буржуазії виступає тут в такій гострій формі, якої інші країни не знають» (стор. 4 у вид. 1907 р.)³¹.

Останнє зауваження застаріло, оскільки з 1871 року настала перерва в революційній боротьбі французького

пролетаріату, хоч ця перерва, якою б довгочасною вона не була, не усуває нітрохи можливості того, що в майбутній пролетарській революції Франція проявить себе, як класична країна боротьби класів до рішучого кінця.

Але киньмо загальний погляд на історію передових країн в кінці XIX і на початку XX століття. Ми побачимо, що повільніше, багатоманітніше, на значно ширшій арені відбувався той самий процес, з одного боку, вироблення «парламентарної влади» як в республіканських країнах (Франція, Америка, Швейцарія), так і в монархічних (Англія, Німеччина до певної міри, Італія, скандинавські країни і т. д.), — з другого боку, боротьби за владу різних буржуазних і дрібнобуржуазних партій, які ділили і переділяли «здобич» чиновницьких містечок, при незмінності основ буржуазного ладу, — нарешті, удосконалення і зміцнення «виконаччої влади», її чиновницького і військового апарату.

Нема ніякого сумніву, що це — спільні риси всієї новітньої еволюції капіталістичних держав взагалі. За три роки, 1848—1851, Франція в швидкій, різкій, концентрованій формі показала ті самі процеси розвитку, які властиві всьому капіталістичному світові.

Особливо ж імперіалізм, епоха банкового капіталу, епоха гігантських капіталістичних монополій, епоха переростання монополістичного капіталізму в державно-монополістичний капіталізм, показує надзвичайне посилення «державної машини», нечуване зростання її чиновницького і військового апарату в зв'язку з посиленням репресій проти пролетаріату як в монархічних, так і в найвільніших, республіканських країнах.

Всесвітня історія підводить тепер, безсумнівно, в незрівнянно ширшому масштабі, ніж в 1852 році, до «концентрації всіх сил» пролетарської революції на «зруйнуванні» державної машини.

Чим замінить її пролетаріат, про це надзвичайно повчальний матеріал дала Паризька Комуна.

3. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ МАРКСОМ У 1852 РОЦІ *

В 1907 році Мерінг опублікував у журналі «Neue Zeit» ³² (XXV, 2, 164) уривки з листа Маркса до Вейдемейєра від 5 березня 1852 р. В цьому листі є, між іншим, таке знаменне міркування:

«Щодо мене, то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та, що я відкрив їх боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти — економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягало в доказі ось чого: 1) що існування класів зв'язане тільки з певними історичними фазами розвитку виробництва (historische Entwicklungsphasen der Produktion), 2) що класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату, 3) що ця диктатура сама є тільки перехід до знищення всяких класів і до суспільства без класів...» ³³.

В цих словах Марксові вдалося виразити з надзвичайною рельєфністю, по-перше, головну і корінну відмінність його вчення від учення передових і найбільш глибоких мислителів буржуазії, а по-друге, суть його вчення про державу.

Головне в ученні Маркса є класова боротьба. Так говорять і пишуть дуже часто. Але це неправильно. І з цієї неправильності часто й густо виходить опортуністичне перекручення марксизму, підробка його в дусі прийнятності для буржуазії. Бо вчення про класову боротьбу *не* Марксом, *а* буржуазією *до* Маркса створене і для буржуазії, взагалі кажучи, *прийнятне*. Хто визнає *тільки* боротьбу класів, той ще не марксист, той, може виявитись, ще не виходить з рамок буржуазного мислення і буржуазної політики. Обмежувати марксизм ученням про боротьбу класів — значить урізувати марксизм, перекручувати його, зводити його до того,

* Додано до другого видання.

що прийнятне для буржуазії. Марксист лише той, хто *поширює* визнання боротьби класів до визнання *диктатури пролетаріату*. В цьому найглибша відмінність марксиста від звичайнісінького дрібного (та й великого) буржуа. На цьому пробному камені треба випробовувати *справжнє* розуміння і визнання марксизму. І не дивно, що коли історія Європи підвела робітничий клас *практично* до даного питання, то не тільки всі опортуністи і реформісти, але й усі «каутськіанці» (люди, що хитаються між реформізмом і марксизмом) показали себе жалюгідними філістерами і дрібнобуржуазними демократами, *які заперечують* диктатуру пролетаріату. Брошура Каутського «Диктатура пролетаріату», яка вийшла в серпні 1918 р., тобто набагато пізніше після першого видання цієї книжки, є зразок міщанського перекручення марксизму і підлого відречення від нього *на ділі*, при лицемірному визнанні його *на словах* (див. мою брошуру: «Пролетарська революція і ренегат Каутський», Петроград і Москва, 1918 р. *).

Сучасний опортунізм в особі його головного представника, колишнього марксиста К. Каутського, підпадає цілком під наведену характеристику *буржуазної* позиції у Маркса, бо цей опортунізм обмежує сферу визнання класової боротьби сферою буржуазних відносин. (А всередині цієї сфери, в рамках її ні один освічений ліберал не відмовиться «принципально» визнати класову боротьбу!) Опортунізм *не доводить* визнання класової боротьби якраз до найголовнішого, до періоду *переходу* від капіталізму до комунізму, до періоду *повалення* буржуазії і повного *знищення* її. В дійсності цей період неминуче є періодом небачено заперкльої класової боротьби, небачено гострих форм її, а значить, і держава цього періоду неминуче повинна бути державою *по-новому* демократичною (для пролетарів і неімущих взагалі) і *по-новому* диктаторською (проти буржуазії).

Далі. Суть учення Маркса про державу засвоїв тільки той, хто зрозумів, що диктатура *одного* класу є необхідна

* Див. Твори, 4 вид., том 28, стор. 203—292. Ред.

не тільки для всякого класового суспільства взагалі, не тільки для *пролетаріату*, що повалив буржуазію, а й для цілого *історичного періоду*, який відділяє капіталізм від «суспільства без класів», від комунізму. Форми буржуазних держав надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави являють собою так чи інакше, але кінець кінцем обов'язково *диктатуру буржуазії*. Перехід від капіталізму до комунізму, звичайно, не може не дати величезного багатства і різноманітності політичних форм, але суть буде при цьому неминуче одна: *диктатура пролетаріату* ³⁴.

РОЗДІЛ ІІІ

ДЕРЖАВА І РЕВОЛЮЦІЯ. ДОСВІД ПАРИЗЬКОЇ КОМУНИ 1871 РОКУ. АНАЛІЗ МАРКСА

1. В ЧОМУ ГЕРОЇЗМ СПРОБИ КОМУНАРІВ?

Відомо, що за кілька місяців до Комуні, восени 1870 року, Маркс перестерігав паризьких робітників, доводячи, що спроба повалити уряд була б дурістю з відчаю ³⁵. Але коли в березні 1871 року робітникам *нав'язали* рішучий бій і вони його прийняли, коли повстання стало фактом, Маркс з величезним захопленням вітав пролетарську революцію, незважаючи на лихі віщування. Маркс не уперся на педантському осуді «несвоечасного» руху, як сумної слави російський ренегат марксизму Плеханов, який в листопаді 1905 року писав в дусі заохочення до боротьби робітників і селян, а після грудня 1905 року по-ліберальному кричав: «не треба було братися за зброю» ³⁶.

Маркс, однак, не тільки захоплювався героїзмом комунарів, які, за його висловом, «штурмували небо» ³⁷. В масовому революційному русі, хоч цей рух і не досяг мети, він бачив величезної ваги історичну спробу, певний крок вперед всесвітньої пролетарської революції, практичний крок, більш важливий, ніж сотні програм і міркувань. Аналізувати цю спробу, здобути з неї

уроки тактики, переглянути на основі її свою теорію — от як поставив своє завдання Маркс.

Єдина «поправка» до «Комуністичного Маніфесту», яку визнав за необхідне зробити Маркс, була зроблена ним на основі революційного досвіду паризьких комунарів.

Остання передмова до нового німецького видання «Комуністичного Маніфесту», підписана обома його авторами, позначена 24-им червня 1872 року. В цій передмові автори, Карл Маркс і Фрідріх Енгельс, говорять, що програма «Комуністичного Маніфесту» «тепер місцями застаріла».

«...Особливо, — продовжують вони, — Комуна довела, що «робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей»...»³⁸

Взяті в другі лапки слова цієї цитати запозичені її авторами з твору Маркса: «Громадянська війна у Франції»³⁹.

Отже, одному основному і головному урокові Паризької Комуни Маркс і Енгельс надавали такої гігантської ваги, що вони внесли його, як істотну поправку до «Комуністичного Маніфесту».

Надзвичайно характерно, що саме ця істотна поправка була перекручена опортуністами, і смисл її, напевно, невідомий дев'яťом десяти́м, коли не дев'я́носто дев'яťом сотим читачів «Комуністичного Маніфесту». Докладно про це перекручення ми скажемо далі, в розділі, спеціально присвяченому перекрученням. Тепер досить буде відзначити, що ходяче, вульгарне «розуміння» наведеного нами знаменитого вислову Маркса полягає в тому, ніби Маркс підкреслює тут ідею повільного розвитку на протилежність захопленню влади і тому подібне.

Насправді *я к р а з н а в п а к и*. Думка Маркса полягає в тому, що робітничий клас повинен *р о з б и т и, з л а м а т и* «готову державну машину», а не обмежуватись простим захопленням її.

12-го квітня 1871 року, тобто якраз під час Комуни, Маркс писав Кугельману:

«...Якщо ти заглянеш в останній розділ мого «18-го брюмера», ти побачиш, що дальшою спробою французької революції я оголошую: не передати з одних рук в інші бюрократично-військову машину, як бувало досі, а *з л а м а т и* її» (курсив Маркса; в оригіналі стоїть *zerbrechen*), «і саме така є попередня умова всякої дійсної народної революції на континенті. Якраз у цьому й полягає спроба наших героїських паризьких товаришів» (стор. 709 в «Neue Zeit», XX, 1, рік 1901—1902)⁴⁰. (Листи Маркса до Кугельмана вийшли російською мовою не менш як у двох виданнях, одно з них під мою редакцією і з мою передмовою *.)

В цих словах: «зламати бюрократично-військову державну машину» міститься, коротко виражений, головний урок марксизму в питанні про завдання пролетаріату в революції щодо держави. І саме цей урок не тільки цілком забутий, але й прямо перекручений пануючим, кауत्ськіанським, «тлумаченням» марксизму!

Щодо посилання Маркса на «18-те брюмера», то ми навели вище повністю відповідне місце.

Цікаво відмітити окремо два місця в наведеному міркуванні Маркса. По-перше, він обмежує свій висновок континентом. Це було зрозуміло в 1871 році, коли Англія була ще зразком країни суто капіталістичної, але без воячини і в значній мірі без бюрократії. Тому Маркс виключав Англію, де революція, і навіть народна революція, уявлялась і була тоді можливою *без* попередньої умови зруйнування «готової державної машини».

Тепер, у 1917 році, в епоху першої великої імперіалістської війни, це обмеження Маркса відпадає. І Англія і Америка, найбільші і останні — в усьому світі — представники англо-саксонської «свободи» в розумінні

* Див. Твори, 5 вид., том 14, стор. 345—353. *Ред.*

відсутності вояччини і бюрократизму, скотились цілком у загальноєвропейське брудне, криваве болото бюрократично-військових установ, які все собі підкоряють, все собою подавляють. Тепер і в Англії і в Америці «попередньою умовою всякої дійсно народної революції» є *л о м к а, з р у й н у в а н н я* «готової» (виготовленої там у 1914—1917 роках до «європейської», загальноімперіалістської, досконалості) «державної машини».

По-друге, на особливу увагу заслуговує надзвичайно глибоке зауваження Маркса, що зруйнування бюрократично-військової державної машини є «попередньою умовою всякої дійсної *народної* революції». Це поняття «народної» революції здається дивним в устах Маркса, і російські плехановці та меншовики, ці послідовники Струве, які бажають, щоб їх вважали за марксистів, могли б, чого доброго, оголосити такий вислів у Маркса «помилкою на слові». Вони звели марксизм до такого убого-ліберального перекирчування, що крім протиставлення буржуазної і пролетарської революції для них нічого не існує, та й це протиставлення розуміють вони до неможливості мертвенно.

Коли взяти для прикладу революції ХХ століття, то і португальську і турецьку доведеться, звичайно, визнати буржуазною. Але «народною» ні та, ні друга не є, бо маса народу, величезна більшість його активно, самостійно, з своїми власними економічними і політичними вимогами, ні в тій, ні в другій революції помітно не виступають. Навпаки, російська буржуазна революція 1905—1907 років, хоча в ній не було таких «блискучих» успіхів, які випадали часом на долю португальської і турецької, була, безсумнівно, «дійсною народною» революцією, бо маса народу, більшість його, найглибші суспільні «низи», задавлені гнітом і експлуатацією, підіймались самостійно, наклали на весь хід революції відбиток *своїх* вимог, *своїх* спроб по-своєму збудувати нове суспільство, на місце руйнованого старого.

В Європі 1871 року на континенті в жодній країні пролетаріат не становив більшості народу. «Народна»

революція, яка втягує в рух дійсно більшість, могла бути такою, лише охоплюючи і пролетаріат і селянство. Обидва класи і становили тоді «народ». Обидва класи об'єднані тим, що «бюрократично-військова державна машина» гнітить, давить, експлуатує їх. *Розбити* цю машину, *зламати* її — такий справжній інтерес «народу», більшості його, робітників і більшості селян, така «попередня умова» вільного союзу бідніших селян з пролетарями, а без такого союзу демократія неміцна і соціалістичне перетворення неможливе.

До такого союзу, як відомо, і пробивала собі дорогу Паризька Комуна, що не досягла мети через ряд причин внутрішнього і зовнішнього характеру.

Отже, говорячи про «дійсно народну революцію», Маркс, нітрохи не забуваючи особливостей дрібної буржуазії (про них він говорив багато і часто), якнайсуворіше враховував фактичне співвідношення класів у більшості континентальних держав Європи в 1871 році. А з другого боку, він констатував, що «розбиття» державної машини вимагають інтереси і робітників і селян, об'єднує їх, ставить перед ними спільне завдання усунення «паразита» і заміни його чимсь новим.

Чим же саме?

2. ЧИМ ЗАМІНИТИ РОЗБИТУ ДЕРЖАВНУ МАШИНУ?

На це питання в 1847 році, в «Комуністичному Маніфесті», Маркс давав відповідь ще цілком абстрактну, точніше, таку, яка вказувала завдання, але не способи їх розв'язання. Замінити «організацією пролетаріату в пануючий клас», «завоюванням демократії» — така була відповідь «Комуністичного Маніфесту»⁴¹.

Не вдаючись в утопії, Маркс від *досвіду* масового руху чекав відповіді на питання про те, в які конкретні форми ця організація пролетаріату, як пануючого класу, стане виливатись, яким саме способом ця організація буде узгоджена з найбільш повним і послідовним «завоюванням демократії».

Досвід Комуни, хоч який він був малий, Маркс піддає в «Громадянській війні у Франції» найважливішому аналізу. Наведемо найважливіші місця з цього твору:

В XIX столітті розвинулась «централізована державна влада з її повсюдними органами: постійною армією, поліцією, бюрократією, духовенством, судейським станом»,— влада, яка походить від середніх віків. З розвитком класового антагонізму між капіталом і працею «державна влада набирала все більш і більш характеру суспільної влади для гноблення праці, характеру машини класового панування. Після кожної революції, яка означає певний крок вперед класової боротьби, чисто гнобительський характер державної влади виступає назовні все більш і більш відкрито». Державна влада після революції 1848—1849 рр. стає «національним знаряддям війни капіталу проти праці». Друга імперія закріплює це.

«Прямою протилежністю імперії була Комуна». «Вона була певною формою» «такої республіки, яка повинна була усунути не тільки монархічну форму класового панування, але й саме класове панування...»

В чому саме полягала ця «певна» форма пролетарської, соціалістичної республіки? Якою була держава, що її вона почала створювати?

«...Першим декретом Комуни було скасування постійного війська і заміна його озброєним народом...»

Ця вимога стоїть тепер у програмах всіх партій, які бажають називатись соціалістичними. Але чого варті їх програми, найкраще видно з поведінки наших есерів і меншовиків, які на ділі відмовились якраз після революції 27 лютого від проведення в життя цієї вимоги!

«...Комуна утворилась з обраних загальним виборчим правом по різних округах Парижа міських гласних. Вони були відповідальні і в усякий час змінювані. Більшість їх складалася, само собою зрозуміло, з робітників або визнаних представників робітничого класу...

...Поліція, яка досі була знаряддям державного уряду, була негайно позбавлена всіх своїх політичних функцій і перетворена у відповідальний орган Комуни, змінюваний в усякий час... Те ж саме — чиновники всіх інших галузей управління... Починаючи з членів Комуни, зверху донизу, громадська служба повинна була виконуватись за *заробітну плату робітника*. Всякі привілеї і видачі грошей на представництво вищим державним чинам зникли разом з цими чинами... Після усунення постійного війська і поліції, цих знарядь матеріальної влади старого уряду, Комуна негайно взялася за те, щоб зламати знаряддя духовного гноблення, силу попів... Судейські чини втратили свою позірну незалежність... вони повинні були надалі обиратися відкрито, бути відповідальними і змінюваними...» ⁴²

Отже, розбиту державну машину Комуна замінила начебто «тільки» повнішою демократією: знищення постійної армії, повна виборність і змінюваність усіх службових осіб. Але насправді це «тільки» означає гігантську заміну одних установ установами принципіально іншими. Тут спостерігається якраз один з випадків «перетворення кількості в якість»: демократія, проведена з такою найбільшою повнотою і послідовністю, з якою це взагалі можливе, перетворюється з буржуазної демократії в пролетарську, з держави (=особлива сила для придушення певного класу) в щось таке, що вже не є власне держава.

Придушувати буржуазію та її опір все ще необхідно. Для Комуни це було особливо необхідним, і одна з причин її поразки полягає в тому, що вона не досить рішуче це робила. Але придушуючим органом є тут уже більшість населення, а не меншість, як бувало завжди і при рабстві, і при кріпосництві, і при найманому рабстві. А якщо більшість народу *сама* придушує своїх гнобителів, то «особливої сили» для придушення *у неї не треба!* В цьому розумінні держава починає *відмирати*. Замість особливих установ привілейованої

меншості (привілейоване чиновництво, начальство постійної армії), сама більшість може безпосередньо виконувати це, а чим більш всенародним стає само виконання функцій державної влади, тим меншою стає потреба в цій владі.

Особливо знаменний у цьому відношенні захід Комуни, що його підкреслює Маркс: скасування всяких видач грошей на представництво, всяких грошових привілеїв чиновникам, зведення плати *всім* службовим особам в державі до рівня *«заробітної плати робітника»*. Тут якраз найбільш наочно виявляється *перелом* — від демократії буржуазної до демократії пролетарської, від демократії гнобительської до демократії пригноблених класів, від держави, як *«особливої сили»* для придушення певного класу, до придушення гнобителів *загальною силою* більшості народу, робітників і селян. І саме на цьому, особливо наочному — в питанні про державу, мабуть, найважливішому пункті уроки Маркса найбільше забуті! В популярних коментаріях — яких є безліч — про це не говорять. «Прийнято» про це мовчати, немов про «наївність», яка віджила свій час, — на зразок того як християни, діставши становище державної релігії, «забули» про «наївності» первісного християнства з його демократично-революційним духом.

Зниження плати вищим державним чиновникам здається «просто» вимогою наївного, примітивного демократизму. Один із «засновників» новітнього опортунізму, колишній соціал-демократ Ед. Бернштейн не раз вправлявся в повторенні пошлх буржуазних насмішок над «примітивним» демократизмом. Як і всі опортуністи, як і теперішні каутськіанці, він зовсім не зрозумів того, що, по-перше, перехід від капіталізму до соціалізму *неможливий* без певного «повернення» до «примітивного» демократизму (бо інакше як же перейти до виконання державних функцій більшістю населення і поголовно всім населенням?), а по-друге, що «примітивний демократизм» на базі капіталізму і капіталістичної культури — не те, що примітивний демократизм в первісні або в докапіталістичні часи. Капіталістична куль-

тура *створила* велике виробництво, фабрики, залізниці, пошту, телефони та інше, а *на цій базі* величезна більшість функцій старої «державної влади» так спростилась і може бути зведена до таких найпростіших операцій реєстрації, запису, перевірки, що ці функції стануть цілком доступні всім письменним людям, що ці функції цілком можна буде виконувати за звичайну «заробітну плату робітника», що можна (і повинно) відняти у цих функцій всяку тінь чогось привілейованого, «начальницького».

Повна виборність, змінюваність *в усякий час* усіх без винятку службових осіб, зведення їх платні до звичайної «заробітної плати робітника», ці прості і «само собою зрозумілі» демократичні заходи, об'єднуючи цілком інтереси робітників і більшості селян, є в той же час містком, який веде від капіталізму до соціалізму. Ці заходи стосуються державної, суто політичної перебудови суспільства, але вони набувають, звичайно, всього свого смислу і значення тільки в зв'язку із здійснюваною або підготовлюваною «експропріацією експропріаторів», тобто переходом капіталістичної приватної власності на засоби виробництва в суспільну власність.

«Комуна,— писав Маркс,— зробила правдою лозунг усіх буржуазних революцій, дешевий уряд, знищивши дві найбільші статті видатків, армію і чиновництво»⁴³.

З селянства, як і з інших верств дрібної буржуазії, тільки мізерна меншість «підіймається вгору», «виходить в люди» в буржуазному розумінні, тобто перетворюється або в заможних людей, в буржуа, або в забезпечених і привілейованих чиновників. Величезна більшість селянства в будь-якій капіталістичній країні, де тільки є селянство (а таких капіталістичних країн більшість), пригноблена урядом і прагне повалення його, прагне «дешевого» уряду. Здійснити це може *тільки* пролетаріат і, здійснюючи це, він робить разом з тим крок до соціалістичної перебудови держави.

3. ЗНИЩЕННЯ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

«Комуна, — писав Маркс, — повинна була бути не парламентарною, а працюючою корпорацією, яка в один і той же час і видає і виконує закони...

...Замість того, щоб один раз на три чи на шість років вирішувати, який член пануючого класу має представляти і подавляти (*ver- und zertreten*) народ у парламенті, замість цього загальне виборче право повинно було служити народові, організованому в комуни, для того щоб підшукувати для свого підприємства робітників, наглядачів, бухгалтерів, як індивідуальне виборче право служить для цієї мети всякому іншому роботодавцеві» ⁴⁴.

Ця блискуча критика парламентаризму, дана в 1871 році, теж належить тепер, завдяки пануванню соціал-шовінізму й опортунізму, до числа «забутих слів» марксизму. Міністри і парламентарії за професією, зрадники пролетаріату і «діляцькі» соціалісти наших днів полишили критику парламентаризму цілком анархістам і на цій напрочуд розумній підставі оголосили *всю* критику парламентаризму «анархізмом»!! Нічого нема дивного, що пролетаріат «передових» парламентських країн, відчуваючи огиду до таких «соціалістів», як Шейдемани, Давіди, Легіни, Самба, Реноделі, Гендерсони, Вандервельди, Стаунінги, Брантінги, Біссолаті і К⁰, все частіше віддавав свої симпатії анархо-синдикалізмові, незважаючи на те, що це був рідний брат опортунізму.

Але для Маркса революційна діалектика ніколи не була тією пустою модною фразою, брязкальцем, яким зробили її Плеханов, Каутський та ін. Маркс умів нещадно рвати з анархізмом за невміння користистися навіть «хлів» буржуазного парламентаризму, особливо коли напевно нема революційної ситуації, — але в той же час він умів і давати дійсно революційно-пролетарську критику парламентаризму.

Раз на кілька років вирішувати, який член пануючого класу буде подавляти, роздавляти народ у парламенті, — ось в чому справжня суть буржуазного парламентаризму, не тільки в парламентарно-конституційних монархіях, але і в найдемократичніших республіках.

Але коли ставити питання про державу, коли розглядати парламентаризм, як одну з установ держави, з точки зору завдань пролетаріату в цій галузі, то де ж вихід з парламентаризму? як же можна обійтись без нього?

Знов і знов доводиться сказати: уроки Маркса, що ґрунтуються на вивченні Комуни, настільки забуті, що сучасному «соціал-демократові» (читай: сучасному зрадникові соціалізму) просто-таки незрозуміла інша критика парламентаризму, крім анархічної або реакційної.

Вихід з парламентаризму, звичайно, не в знищенні представницьких установ і виборності, а в перетворенні представницьких установ з говорилень в «працюючі» установи. «Комуна повинна була бути не парламентською установою, а працюючою, яка в один і той же час видає і виконує закони».

«Не парламентська, а працююча» установа, ці слова влучають просто в око сучасним парламентаріям і парламентським «хатнім собачкам» соціал-демократії! Подивіться на будь-яку парламентську країну, від Америки до Швейцарії, від Франції до Англії, Норвегії та ін.: справжню «державну» роботу роблять за кулісами і виконують департаменти, канцелярії, штаби. В парламентах тільки базикають із спеціальною метою дурити «простонароддя». Це до такої міри вірно, що навіть в російській республіці, буржуазно-демократичній республіці, раніше ніж вона встигла створити справжній парламент, виявились уже відразу всі ці грихи парламентаризму. Такі герої гнилого міщанства, як Скобелєви і Церетелі, Чернови і Авксентьєви, зуміли і Ради споганити за типом наймерзеннішого буржуазного парламентаризму, перетворивши їх в пусті говорильні. В Радах пани «соціалістичні» міністри дурять довірливих мужиків фразерством і резолюціями. В уряді йде пер-

манентна кадриль, з одного боку, щоб по черзі садувати «до пирога» прибуткових і почесних містечок якнайбільше есерів і меншовиків, з другого боку, щоб «зайняти увагу» народу. А в канцеляріях, в штабах «роблять» «державну» роботу!

«Дело Народа»⁴⁵, орган правлячої партії «соціалістів-революціонерів», недавно в редакційній передовиці признався, — з незрівнянною одвертістю людей з «хорошого товариства», в якому «всі» займаються політичною проституцією, — що навіть в тих міністерствах, які належать «соціалістам» (пробачте на слові!), навіть в них весь чиновницький апарат лишається по суті старим, функціонує по-старому, саботує революційні починання цілком «вільно»! Та коли б не було цього признання, хіба фактична історія участі есерів і меншовиків в уряді не доводить цього? Характерне тут тільки те, що, перебуваючи в міністерському товаристві з кадетами, пани Чернови, Русанови, Зензінови та інші редактори «Дела Народа» настільки втратили стид, що не соромляться публічно, як про дрібничку, розповідати, не червоніючи, що «у них» в міністерствах все по-старому!! Революційно-демократична фраза — для одурення сільських Іванушок, а чиновницька канцелярська тяганина для «ублагодотворіння» капіталістів — ось вам *суть* «чесної» коаліції.

Продажний і прогнилий парламентаризм буржуазного суспільства Комуна замінює установами, в яких свобода слова і обговорення не вироджується в обман, бо парламентарії повинні самі працювати, самі виконувати свої закони, самі перевіряти те, що виходить в житті, самі відповідати безпосередньо перед своїми виборцями. Представницькі установи залишаються, але парламентаризму, як особливої системи, як поділу праці законодавчої і виконавчої, як привілейованого становища для депутатів, тут *нема*. Без представницьких установ ми не можемо собі уявити демократії, навіть і пролетарської демократії, без парламентаризму можемо і *повинні*, якщо критика буржуазного суспільства для нас не пусті слова, якщо прагнення повалити панування буржуазії є наше серйозне і щире прагнен-

ня, а не «виборча» фраза для уловлення голосів робітників, як у меншовиків і есерів, як у Шейдеманів і Лєгінів, Самба і Вандервельдів.

Дуже повчально, що, говорячи про функції *того* чиновництва, яке потрібне і Комуні, і пролетарській демократії, Маркс бере для порівняння службовців «усякого іншого роботодавця», тобто звичайне капіталістичне підприємство з «робітниками, наглядачами і бухгалтерами».

У Маркса нема й краплинки утопізму в тому розумінні, щоб він вигадував, сфантазував «нове» суспільство. Ні, він вивчає, як природничоісторичний процес, *народження* нового суспільства *із* старого, перехідні форми від другого до першого. Він бере фактичний досвід масового пролетарського руху і старається здобути з нього практичні уроки. Він «учиться» у Комуні, як всі великі революційні мислителі не боялись учитися у досвіду великих рухів пригнобленого класу, ніколи не ставлячись до них з педантським «моралізуванням» (на зразок плехановського: «не треба було братися за зброю» або черетелівського: «клас повинен самообмежуватись»).

Про знищення чиновництва відразу, всюди, до кінця не може бути мови. Це — утопія. Але *розбити* відразу стару чиновницьку машину і зараз же почати будувати нову, яка дає можливість поступово зводити нанівець всяке чиновництво, це *н е* утопія, це — досвід Комуні, це пряме, чергове завдання революційного пролетаріату.

Капіталізм спрощує функції «державного» управління, дає можливість відкинути «начальствування» і звести всю справу до організації пролетарів (як пануючого класу), яка від імені всього суспільства наймає «робітників, наглядачів, бухгалтерів».

Ми не утопісти. Ми не «міємо» про те, як би *відразу* обійтись без всякого управління, без всякого підкорення; ці анархістські мрії, які основані на нерозумінні завдань диктатури пролетаріату, в корені чужі марксистові і на ділі служать лише відтягуванню соціалістичної революції до того часу, поки люди будуть іншими.

Ні, ми хочемо соціалістичної революції з такими людьми, як тепер, які без підкорення, без контролю, без «наглядачів і бухгалтерів» не обійдуться.

Але підкорятись треба озброєному авангардові всіх експлуатованих і трудящих — пролетаріатові. Специфічне «начальствування» державних чиновників можна і треба зараз же, з сьогодні на завтра, почати замінювати простими функціями «наглядачів і бухгалтерів», функціями, які вже тепер цілком приступні рівневі розвитку городян взагалі і які цілком можна виконувати за «заробітну плату робітника».

Організуємо велике виробництво, виходячи з того, що вже створене капіталізмом, *самі* ми, робітники, спираючись на свій робітничий досвід, створюючи якнайсуворішу, залізну дисципліну, підтримувану державною владою озброєних робітників, зведемо державних чиновників на роль простих виконавців наших доручень, відповідальних, змінюваних, скромно оплачуваних «наглядачів і бухгалтерів» (звичайно, з техніками всіх сортів, видів і ступенів) — ось *наше*, пролетарське завдання, ось з чого можна і треба *почати* при вчиненні пролетарської революції. Такий початок, на базі великого виробництва, сам собою веде до поступового «відмирання» всякого чиновництва, до поступового створення такого порядку, — порядку без лапок, порядку, не схожого на наймане рабство, — такого порядку, коли все більш спрощувані функції нагляду і звітності виконуватимуться всіма по черзі, ставатимуть далі звичкою і, нарешті, відпадуть, як *особливі* функції особливої верстви людей.

Один дотепний німецький соціал-демократ семидесятих років минулого століття назвав *пошту* зразком соціалістичного господарства. Це дуже правильно. Тепер пошта є господарство, організоване за типом державно-капіталістичної монополії. Імперіалізм поступово перетворює всі трести в організації подібного типу. Над «простими» трудящими, які завалені роботою і голодують, тут стоїть та сама буржуазна бюрократія. Але механізм суспільного господарювання тут уже готовий. Скинути капіталістів, розбити залізною рукою

озброєних робітників опір цих експлуататорів, зламати бюрократичну машину сучасної держави — і перед нами звільнений від «паразита» високо технічно устаткований механізм, який цілком можуть пустити в хід самі об'єднані робітники, наймаючи техніків, наглядачів, бухгалтерів, оплачуючи роботу *всіх* їх, як і *всіх* взагалі «державних» чиновників, заробітною платою робітника. Ось завдання конкретне, практичне, здійснимо зараз же щодо всіх трестів, завдання, яке звільняє трудящих від експлуатації, враховує досвід, практично вже початий (особливо в галузі державного будівництва) Комуною.

Все народне господарство, організоване як пошта, з тим, щоб техніки, наглядачі, бухгалтери, як і *всі* службові особи, одержували платню не вищу від «заробітної плати робітника», під контролем і керівництвом озброєного пролетаріату — ось наша найближча мета. Ось яка держава, ось на якій економічній основі, нам необхідна. Ось що дасть знищення парламентаризму і збереження представницьких установ, ось що звільнить трудящі класи від проститування цих установ буржуазією.

4. ОРГАНІЗАЦІЯ ЄДНОСТІ НАЦІЇ

«...В тому короткому нарисі національної організації, який Комуна не мала часу розробити далі, сказано цілком виразно, що Комуна повинна була... стати політичною формою навіть найменшого села»... Від комун вибиралася б і «національна делегація» в Парижі.

«...Нечисленні, але дуже важливі функції, які лишилися б тоді ще за центральним урядом, не повинні були бути скасовані, — таке твердження було свідомим фальшуванням, — а повинні були бути передані комунальним, тобто суворо відповідальним, чиновникам...

...Єдність нації підлягала не знищенню, а, навпаки, організації за допомогою комунального устрою. Єдність нації повинна була стати дійсністю за допомогою знищення тієї державної влади,

яка видавала себе за втілення цієї єдності, але хотіла бути незалежною від нації, над нею стояти. На ділі ця державна влада була тільки паразитичним наростом на тілі нації... Завдання полягало в тому, щоб відсікти чисто гнобительські органи старої урядової влади, а її правомірні функції відібрати у такої влади, яка претендує на те, щоб стояти над суспільством, і передати відповідальним слугам суспільства»⁴⁶.

До якої міри не зрозуміли — може, точніше буде сказати: не захотіли зрозуміти — опортуністи сучасної соціал-демократії ці міркування Маркса, найкраще показує геростратівськи-знаменита книга ренегата Бернштейна: «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії». Саме з приводу наведених слів Маркса Бернштейн писав, що ця програма «за своїм політичним змістом виявляє в усіх істотних рисах величезну схожість з фєдералізмом — Прудона... При всіх інших розходженнях між Марксом і «дрібним буржуа» Прудоном (Бернштейн ставить слова «дрібний буржуа» в лапки, які мають бути, на його думку, іронічними) в цих пунктах хід думки у них настільки близький, як тільки можливо». Звичайно, продовжує Бернштейн, значення муніципалітетів зростає, але «мені здається сумнівним, щоб першим завданням демократії було таке скасування (Auflösung — буквально: розпущення, розчинення) сучасних держав і така повна зміна (Umwandlung — переворот) їх організації, як уявляють собі Маркс і Прудон — утворення національних зборів з делегатів від провінціальних або обласних зборів, які, в свою чергу, складалися б з делегатів від комун, — так що вся стара форма національних представництв зникла б цілком» (Бернштейн, «Передумови», стор. 134 і 136 німецького видання 1899 року).

Це просто потворна річ: змішати погляди Маркса на «знищення державної влади — паразита» з фєдералізмом Прудона! Але це не випадково, бо опортуністів і на думку не спадає, що Маркс говорить тут зовсім не про фєдералізм на противагу централізму, а про

розбиття старої, буржуазної державної машини, яка існує в усіх буржуазних країнах.

Опортуністові спадає на думку тільки те, що він бачить навколо себе, серед міщанської обивательщини і «реформістського» застою, саме тільки «муніципалітети»! Про революцію пролетаріату опортуніст розучився й думати.

Це смішно. Але знаменно, що в цьому пункті з Бернштейном не сперечалися. Бернштейна багато хто спростовував — особливо Плеханов в російській літературі, Каутський в європейській, але ні той, ні другий про *це* перекручення Маркса Бернштейном *не* говорили.

Опортуніст настільки розучився мислити революційно і міркувати про революцію, що він приписує «федералізм» Марксові, змішуючи його із засновником анархізму Пруденом. А Каутський і Плеханов, які хочуть бути ортодоксальними марксистами, відстояти вчення революційного марксизму, про це мовчать! Тут лежить один з коренів того крайнього опошлення поглядів на різницю між марксизмом і анархізмом, яке властиве і каутськіанцям і опортуністам і про яке нам ще доведеться говорити.

Федералізму в наведених міркуваннях Маркса про досвід Комуни нема й сліду. Маркс сходиться з Пруденом якраз в тому, чого не бачить опортуніст Бернштейн. Маркс розходиться з Пруденом якраз в тому, в чому Бернштейн бачить їх схожість.

Маркс сходиться з Пруденом в тому, що вони обидва стоять за «розбиття» сучасної державної машини. Цієї схожості марксизму з анархізмом (і з Пруденом і з Бакунініним) ні опортуністи, ні каутськіанці не хочуть бачити, бо вони відійшли від марксизму в цьому пункті.

Маркс розходиться і з Пруденом і з Бакунініним якраз в питанні про федералізм (не кажучи вже про диктатуру пролетаріату). З дрібнобуржуазних поглядів анархізму федералізм випливає принципіально. Маркс централіст. І в наведених його міркуваннях нема ніякого відступу від централізму. Тільки люди, повні міщанської «забобонної віри» в державу, можуть приймати знищення буржуазної державної машини за знищення централізму!

Ну, а якщо пролетаріат і бідніше селянство візьмуть в руки державну владу, організуються цілком вільно по комунах і *об'єднують* дію всіх комун в ударах капіталові, в зруйнуванні опору капіталістів, в передачі приватної власності на залізниці, фабрики, землю та інше *всій* нації, всьому суспільству, хіба це не буде централізм? хіба це не буде найпослідовніший демократичний централізм? і притому пролетарський централізм?

Бернштейну просто не може спасти на думку, що можливий добровільний централізм, добровільне об'єднання комун в націю, добровільне злиття пролетарських комун в справі зруйнування буржуазного панування і буржуазної державної машини. Бернштейну, як усякому філістерові, централізм уявляється, як щось таке, що тільки згори, тільки чиновництвом і воляччиною може бути нав'язане і збережене.

Маркс навмисно, немов передбачаючи можливість перекручення його поглядів, підкреслює, що свідомим фальшуванням є обвинувачення Комуни в тому, ніби вона хотіла знищити єдність нації, скасувати централізм влади. Маркс навмисно вживає вислів «організувати єдність нації», щоб протипоставити свідомий, демократичний, пролетарський централізм буржуазному, військовому, чиновницькому.

Але... гірший за всякого глухого той, хто не хоче слухати. А опортуністам сучасної соціал-демократії саме не хочеться слухати про знищення державної влади, про відсічення паразита.

5. ЗНИЩЕННЯ ПАРАЗИТА — ДЕРЖАВИ

Ми навели вже відповідні слова Маркса і повинні доповнити їх.

«...Звичайною долею нової історичної творчості,— писав Маркс,— є те, що її приймають за подобу старих і навіть віджилих форм суспільного життя, на які нові установи скільки-небудь схожі. Так і цю нову Комуни, яка ламає (*bricht* — розбиває) сучасну державну владу, розглядали, як воскресення середньовічної комуни... як союз

дрібних держав (Монтеск'є, жірондисти⁴⁷)... як перебільшену форму старої боротьби проти надмірної централізації...

...Комунальний устрій вернув би суспільному тілу всі ті сили, які досі пожирав цей паразитичний наріст «держава», що годується за рахунок суспільства і затримує його вільний рух. Уже саме тільки це рушило б вперед відродження Франції...

...Комунальний устрій привів би сільських виробників під духовний провід головних міст кожної області і забезпечив би їм там, в особі міських робітників, природних представників їх інтересів. Само вже існування Комуни вело за собою, як щось само собою зрозуміле, місцеве самоврядування, але вже не як протипагу державній владі, що тепер стає зайвою»⁴⁸.

«Знищення державної влади», яка була «паразитичним наростом», «відсічення» її, «зруйнування» її; «державна влада стає тепер зайвою» — ось в яких висловах говорив Маркс про державу, оцінюючи і аналізуючи досвід Комуни.

Все це писано було мало не півстоліття тому, а тепер доводиться наче розкопки робити, щоб до свідомості широких мас довести неперекручений марксизм. Висновки, зроблені з спостережень над останньою великою революцією, яку пережив Маркс, забули якраз тоді, коли підійшла пора наступних великих революцій пролетаріату.

«...Різноманітність тлумачень, які викликала Комуна, і різноманітність інтересів, які знайшли в ній свій вираз, доводять, що вона була надзвичайно гнучкою політичною формою, тимчасом як усі старі форми уряду були, по суті своїй, гнобительськими. Її справжньою таємницею було ось що: вона була, по суті справи, *урядом робітничого класу*, результатом боротьби продуктивного класу проти класу привласнюючого,

вона була відкритою, нарешті, політичною формою, при якій могло відбутись економічне визволення праці...

Без цієї останньої умови комунальний устрій був би неможливістю і обманом...»⁴⁹

Утопісти займались «відкриванням» політичних форм, при яких повинна б статися соціалістична перебудова суспільства. Анархісти відмахувались від питання про політичні форми взагалі. Опортуністи сучасної соціал-демократії прийняли буржуазні політичні форми парламентарної демократичної держави за межу, її же не преїдеши, і розбивали собі лоба, молячись на цей «зразок», оголошували анархізмом всяке прагнення *зламати* ці форми.

Маркс вивів з усієї історії соціалізму і політичної боротьби, що держава повинна буде зникнути, що перехідною формою її зникнення (переходом від держави до недержави) буде «організований в пануючий клас пролетаріат». Але *відкривати* політичні форми цього майбутнього Маркс не брався. Він обмежився точним спостереженням французької історії, аналізом її і висновком, до якого приводив 1851 рік: справа підходить до *зруйнування* буржуазної державної машини.

І коли масовий революційний рух пролетаріату вибухнув, Маркс, незважаючи на невдачу цього руху, незважаючи на його короткочасність і слабкість, що була в вічі, став вивчати, які форми *відкрив* цей рух.

Комуна — «відкрита нарешті» пролетарською революцією форма, при якій може відбутись економічне визволення праці.

Комуна — перша спроба пролетарської революції *розбити* буржуазну державну машину і «відкрита нарешті» політична форма, якою можна і треба *замінити* розбите.

Ми побачимо в дальшому викладі, що російські революції 1905 і 1917 років, в іншій обстановці, при інших умовах, продовжують справу Комуни і підтверджують геніальний історичний аналіз Маркса.

РОЗДІЛ IV

ПРОДОВЖЕННЯ. ДОДАТКОВІ
ПОЯСНЕННЯ ЕНГЕЛЬСА

Маркс дав основне в питанні про значення досвіду Комуни. Енгельс не раз повертався до цієї ж теми, пояснюючи аналіз і висновки Маркса, іноді з такою силою і рельєфністю висвітлюючи *інші* сторони питання, що на цих поясненнях треба окремо спинитися.

1. «ЖИТЛОВЕ ПИТАННЯ»

У своєму творі про житлове питання (1872 р.)⁵⁰ Енгельс враховує вже досвід Комуни, спiniaючись кілька раз на завданнях революції щодо держави. Цікаво, що на конкретній темі виясняються наочно, з одного боку, риси схожості пролетарської держави з теперішньою державою, — риси, які дають підставу в обох випадках говорити про державу, — а з другого боку, риси відмінності або перехід до знищення держави.

«Як розв'язати житлове питання? В сучасному суспільстві воно розв'язується цілком так само, як всяке інше суспільне питання: поступовим економічним вирівнюванням попиту і пропозиції, а це таке розв'язання, яке завжди само породжує питання заново, тобто не дає ніякого розв'язання. Як розв'яже це питання соціальна революція, це залежить не тільки від обставин часу і місця, це зв'язане також з питаннями, які йдуть значно далі і серед яких одно з найважливіших — питання про знищення протилежності між містом і селом. Оскільки ми не займаємось вигадкуванням утопічних систем устрою майбутнього суспільства, то було б більш ніж марною справою спинятися на цьому. Безсумнівне одно, — а саме, що вже тепер у великих містах досить житлових будинків, щоб негайно допомогти справжній *нужді* в житлах при розумному використанні цих будинків. Це можна здійснити, звичайно, лише експропріювавши теперішніх власників і оселивши

в цих будинках бездомних робітників або робітників, які живуть тепер в надто перенаселених квартирах. І як тільки пролетаріат завоює політичну владу, подібний захід, диктований інтересами суспільної користі, буде так само легко здійснимий, як і інші експропріації та зайняття квартир сучасною державою» (стор. 22 нім. видання 1887 року)⁵¹.

Тут зміна форми державної влади не розглядається, а береться тільки зміст її діяльності. Експропріації і зайняття квартир відбуваються і за розпорядженням теперішньої держави. Пролетарська держава, з формального боку справи, теж «розпорядиться» зайняти квартири і експропріювати будинки. Але ясно, що старий виконавчий апарат, чиновництво, зв'язане з буржуазією, був би просто непридатний для проведення в життя розпоряджень пролетарської держави.

«...Треба констатувати, що фактичне оволодіння всіма знаряддями праці, всією індустрією з боку трудящого народу є прямою протилежністю прудоністському «викупові». При останньому окремий робітник стає власником житла, селянської ділянки землі, знарядь праці; при першому ж сукупним власником будинків, фабрик і знарядь праці лишається «трудящий народ». Користування цими будинками, фабриками та іншим навряд чи надаватиметься, принаймні в перехідний час, окремим особам або товариствам без покриття витрат. Так само знищення земельної власності не передбачає знищення земельної ренти, а передачу її, хоч і у видозміненій формі, суспільству. Фактичне оволодіння всіма знаряддями праці з боку трудящого народу не виключає, таким чином, ні в якому разі збереження найму і здачі внайми» (стор. 68)⁵².

Питання, зачеплене в цьому міркуванні, а саме: про економічні основи відмирання держави, ми розглянемо

в наступному розділі. Енгельс висловлюється дуже обережно, говорячи, що пролетарська держава «навіть чи» без плати роздаватиме квартири, «принаймні в перехідний час». Здача квартир, які належать всьому народові, окремим сім'ям за плату передбачає і збирання цієї плати, і певний контроль, і те чи інше нормування розподілу квартир. Все це вимагає певної форми держави, але зовсім не вимагає особливого військового і бюрократичного апарату з особливо привілейованим становищем службових осіб. А перехід до такого стану справ, коли можна буде безплатно віддавати квартири, зв'язаний з повним «відмиранням» держави.

Говорячи про перехід бланкістів⁶³, після Комуни і під впливом її досвіду, на принципіальну позицію марксизму, Енгельс мимохідь формулює цю позицію так:

«...Необхідність політичної дії пролетаріату і його диктатури, як перехід до скасування класів, а разом з ними і держави...» (стор. 55)⁶⁴.

Які-небудь любителі буквеної критики або буржуазні «винищувачі марксизму» побачать, можливо, суперечність між цим *визнанням* «скасування держави» і запереченням такої формули, як анархістської, в наведеному вище місці «Анти-Дюрінга». Було б не дивно, коли б опортуністи і Енгельса зарахували в «анархісти», — тепер все більш поширеним стає з боку соціалшовіністів обвинувачення інтернаціоналістів в анархізмі.

Що разом із скасуванням класів станеться і скасування держави, цього марксизм учив завжди. Загальновідоме місце про «відмирання держави» в «Анти-Дюрінгу» обвинувачує анархістів не просто в тому, що вони стоять за скасування держави, а в тому, що вони проповідують, ніби можливо скасувати державу «з сьогодні на завтра».

З огляду на цілковите перекинування пануючою нині «соціал-демократичною» доктриною ставлення марксизму до анархізму в питанні про знищення держави,

особливо корисно нагадати одну полеміку Маркса і Енгельса з анархістами.

2. ПОЛЕМІКА З АНАРХІСТАМИ

Ця полеміка відноситься до 1873 року. Маркс і Енгельс дали статті проти прудоністів⁵⁵, «автономістів» або «антиавторитаристів», в італійський соціалістичний збірник, і тільки в 1913 році ці статті з'явилися в німецькому перекладі в «Neue Zeit»⁵⁶.

«...Якщо політична боротьба робітничого класу,— писав Маркс, висміюючи анархістів з їх запереченням політики,— набирає революційних форм, якщо робітники на місце диктатури буржуазії ставлять свою революційну диктатуру, то вони роблять жахливий злочин зневажання принципів, бо для задоволення своїх мізерних, грубих потреб дня, для того, щоб зламати опір буржуазії, робітники надають державі революційної і мимущої форми, замість того, щоб скласти зброю і скасувати державу...» («Neue Zeit», 1913—1914, рік 32, т. 1, стор. 40)⁵⁷.

Ось проти якого «скасування» держави повставав виключно Маркс, спростовуючи анархістів! Зовсім не проти того, що держава зникне із зникненням класів або буде скасована з їх скасуванням, а проти того, щоб робітники відмовились від застосування зброї, від організованого насильства, *тобто від держави*, яка повинна служити меті: «зламати опір буржуазії».

Маркс навмисно підкреслює — щоб не перекручували справжній смисл його боротьби з анархізмом — «революційну і *минушу* форму» держави, необхідної для пролетаріату. Пролетаріатові тільки на якийсь час потрібна держава. Ми зовсім не розходимось з анархістами в питанні про скасування держави, як *мети*. Ми твердимо, що для досягнення цієї мети необхідне тимчасове використання знарядь, засобів, прийомів державної влади *проти* експлуататорів, як для знищення класів необхідна тимчасова диктатура пригнобленого

класу. Маркс вибирає найрізкішу і найяснішу постановку питання проти анархістів: скидаючи ярмо капіталістів, чи повинні робітники «скласти зброю» чи використати її проти капіталістів, для того щоб зламати їх опір? А систематичне використання зброї одним класом проти другого класу, що це таке, як не «минуша форма» держави?

Нехай кожний соціал-демократ запитає себе: чи *так* ставив він питання про державу в полеміці з анархістами? чи *так* ставила це питання величезна більшість офіціальних соціалістичних партій другого Інтернаціоналу?

Енгельс ще набагато докладніше і популярніше викладає ті самі думки. Він висміює насамперед плутанину думки у прудоністів, які звали себе «антиавторитаристами», тобто заперечували всякий авторитет, всяке підкорення, всяку владу. Візьміть фабрику, залізницю, судно у відкритому морі — говорить Енгельс — хіба не ясно, що без певного підкорення, отже, без певного авторитету або влади неможливе функціонування жодного з цих складних технічних закладів, які ґрунтуються на застосуванні машин і планомірному співробітництві багатьох осіб?

«...Коли я висуваю ці аргументи,— пише Енгельс,— проти найзавзятіших антиавторитаристів, то вони можуть дати мені тільки таку відповідь: «Так! це правда, але тут ідеться не про авторитет, яким ми наділяємо наших делегатів, а про певне доручення». Ці люди гадають, що ми можемо змінити певну річ, якщо ми змінимо її назву...» ⁵⁸

Показавши таким чином, що авторитет і автономія — поняття відносні, що сфера застосування їх міняється з різними фазами суспільного розвитку, що за абсолюти приймати їх безглуздо, додавши, що сфера застосування машин і великого виробництва все розширюється, Енгельс переходить від загальних міркувань про авторитет до питання про державу.

«...Коли б автономісти,— пише він,— хотіли сказати тільки, що соціальна організація майбутнього допускати авторитет лише в тих межах, які з неминучістю диктуються умовами виробництва, тоді з ними можна було б порозумітися. Але вони сліпі щодо всіх фактів, які роблять необхідним авторитет, і вони палко борються проти слова.

Чому антиавторитаристи не обмежуються тим, щоб кричати проти політичного авторитету, проти держави? Всі соціалісти згодні в тому, що держава, а разом з нею і політичний авторитет зникнуть внаслідок майбутньої соціальної революції, тобто що суспільні функції втратять свій політичний характер і перетворяться на звичайні адміністративні функції нагляду за соціальними інтересами. Але антиавторитаристи вимагають, щоб політична держава була скасована одним ударом, ще раніше, ніж будуть скасовані ті соціальні відносини, які породили її. Вони вимагають, щоб першим актом соціальної революції було скасування авторитету.

Чи бачили вони коли-небудь революцію, ці пани? Революція є, безперечно, найбільш авторитарна річ, яка тільки можлива. Революція є акт, в якому частина населення нав'язує свою волю другій частині за допомогою рушниць, пістолетів, гармат, тобто засобів надзвичайно авторитарних. І перемігша партія з необхідності буває змушена вдержувати своє панування за допомогою того страху, що його викликає у реакціонерів її зброя. Якби Паризька Комуна не спиралася на авторитет озброєного народу проти буржуазії, то хіба вона продержалася б довше як один день? Чи не вправі ми, навпаки, закинути Комуні за те, що вона надто мало користувалася цим авторитетом? Отже: або — або. Або антиавторитаристи самі не знають, що вони говорять, і в цьому випадку вони сіють лише плутанину. Або вони це знають, і в цьому випадку вони зраджують справу проле-

таріату. В обох випадках вони служать тільки реакції» (стор. 39) ⁶⁹.

В цьому міркуванні порушені питання, які слід розглянути в зв'язку з темою про співвідношення політики і економіки при відмиранні держави (цій темі присвячено наступний розділ). Такі є питання про перетворення суспільних функцій з політичних у прості адміністративні і про «політичну державу». Цей останній вислів, особливо здатний викликати непорозуміння, вказує на процес відмирання держави: відмираючу державу на певному ступені її відмирання можна назвати неполітичною державою.

Найзнаменніша в даному міркуванні Енгельса знов-таки постановка питання проти анархістів. Соціал-демократи, які хочуть бути учнями Енгельса, мільйони раз спорили з 1873 року проти анархістів, але спорили саме *не* так, як можна і треба спорити марксистам. Анархістське уявлення про скасування держави плутане і *неревольюційне*, — ось як ставив питання Енгельс. Анархісти якраз революції в її виникненні і розвитку, в її специфічних завданнях щодо насильства, авторитету, влади, держави, бачити не хочуть.

Звичайна критика анархізму у сучасних соціал-демократів звелася до чистісінької міщанської пошлості: «ми, мовляв, визнаємо державу, а анархісти ні!». Зрозуміло, така пошлість не може не відштовхувати скільки-небудь мислячих і революційних робітників. Енгельс говорить інше: він підкреслює, що всі соціалісти визнають зникнення держави, як наслідок соціалістичної революції. Він ставить далі конкретно питання про революцію, саме те питання, яке звичайно соціал-демократи через свій опортунізм обминають, лишаючи його, так би мовити, на виключне «розроблення» анархістам. І, ставлячи це питання, Енгельс бере бика за роги: чи не слід було Комуні *більше* користуватись *революційною* владою *держави*, тобто озброєного, організованого в пануючий клас пролетаріату?

Пануюча офіційальна соціал-демократія від питання про конкретні завдання пролетаріату в революції зви-

чайно відмагалась або просто насмішечкою філістера, або, в кращому разі, ухильно софістичним: «там видно буде». І анархісти діставали право говорити проти такої соціал-демократії, що вона зраджує своє завдання революційного виховання робітників. Енгельс використовує досвід останньої пролетарської революції саме для найконкретнішого вивчення, що і як слід робити пролетаріатові і відносно банків і відносно держави.

3. ЛИСТ ДО БЕБЕЛЯ

Одним з найбільш знаменних, коли не найзнаменнішим, міркуванням у творах Маркса і Енгельса щодо питання про державу є таке місце в листі Енгельса до Бебеля від 18—28 березня 1875 року⁶⁰. Лист цей, зауважимо в дужках, був надрукований, наскільки ми знаємо, вперше Бебелем у другому томі його мемуарів («З мого життя»), що вийшов у світ в 1911 році, тобто через 36 років після його написання і надіслання.

Енгельс писав Бебелю, критикуючи той самий проєкт Готської програми, який критикував і Маркс в знаменитому листі до Бракке⁶¹, і торкаючись спеціально питання про державу, ось що:

«...Вільна народна держава перетворилась у вільну державу. За граматичним смислом цих слів, вільна держава є така, в якій держава вільна щодо своїх громадян, тобто держава з деспотичним урядом. Слід би кинути всю цю балаканину про державу, особливо після Комуни, яка не була вже державою у власному розумінні слова. «Народною державою» анархісти кололи нам очі більше ніж досить, хоч уже твір Маркса проти Прудона⁶², а потім «Комуністичний Маніфест» говорять прямо, що з запровадженням соціалістичного суспільного ладу держава сама собою розпускається (*sich auflöst*) і зникає. Оскільки держава є лише минуща установа, якою доводиться користуватися в боротьбі, в революції, щоб насильно придушити своїх противників, то говори-

ти про вільну народну державу є чисте безглуздя: поки пролетаріат ще *потребує* держави, він потребує її не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх противників, а коли стає можливим говорити про свободу, тоді держава, як така, перестає існувати. Тому ми запропонували б поставити скрізь замість слова *держава* слово: «община» (Gemeinwesen), прекрасне старе німецьке слово, яке відповідає французькому слову «коммуна» (стор. 321—322 німецького оригіналу) ⁶³.

Треба мати на увазі, що цей лист стосується до партійної програми, яку Маркс критикував у листі, позначеному всього кількома тижнями пізніше даного листа (лист Маркса від 5 травня 1875 року), і що Енгельс жив тоді, разом з Марксом, у Лондоні. Тому, кажучи: «ми» в останній фразі, Енгельс, безсумнівно, від свого і Маркса імені пропонує вождо німецької робітничої партії *викинути з програми* слово «держава» і замінити його словом «община».

Яке б виття про «анархізм» зчинили ватажки нинішнього, підробленого під вигіді опортуністів «марксизму», якби їм запропонували таке виправлення програми!

Нехай виють. За це їх похвалить буржуазія.

А ми будемо робити свою справу. При перегляді програми нашої партії пораду Енгельса і Маркса безумовно слід взяти до уваги, щоб бути ближче до істини, щоб відновити марксизм, очистивши його від перекручень, щоб вірніше спрямувати боротьбу робітничого класу за його визволення. Серед більшовиків, напевно, противників поради Енгельса і Маркса не знайдеться. Трудність буде, можливо, тільки в терміні. По-німецьки є два слова: «община», з яких Енгельс вибрав таке, яке *не* означає окремої общини, а сукупність їх, систему общин. По-російськи такого слова нема, і, може, доведеться вибрати французьке слово «коммуна», хоч це теж має свої незручності.

«Коммуна не була вже державою у власному розумінні слова» — ось найважливіше, теоретично, тверджен-

ня Енгельса. Після викладеного вище, це твердження цілком зрозуміле. Комуна *переставала* бути державою, оскільки придушувати їй доводилось не більшість населення, а меншість (експлуататорів); буржуазну державну машину вона розбила; замість *особливої* сили для придушення на сцену висувалось само населення. Все це відступи від держави у власному розумінні. І коли б Комуна укріпилась, то в ній самі собою «відмерли» б сліди держави, їй би не треба було «скасовувати» установи держави: вони перестали б функціонувати в міру того, як їм ставало б нічого робити.

«Анархисти колють нам очі «народною державою»; говорячи це, Енгельс має на увазі насамперед Бакуніна і його нападки на німецьких соціал-демократів. Енгельс визнає ці нападки *остільки* правильними, оскільки «народна держава» є таке саме безглуздя і такий самий відступ від соціалізму, як і «вільна народна держава». Енгельс старається поправити боротьбу німецьких соціал-демократів проти анархістів, зробити цю боротьбу принципіально правильною, очистити її від опортуністичних передсудів відносно «держави». На жаль, лист Енгельса 36 років пролежав під спудом. Ми побачимо далі, що й після опублікування цього листа Каутський уперто повторює, власне, ті самі помилки, від яких перестерігав Енгельс.

Бebelь відповів Енгельсу листом від 21 вересня 1875 р., в якому він писав, між іншим, що «цілком згодний» з його міркуванням про проект програми і що він докоряв Лібкнехту за поступливість (стор. 334 нім. видання мемуарів Бебеля, т. II). Але якщо взяти брошуру Бебеля «Наші цілі», то ми зустрінемо в ній зовсім неправильні міркування про державу:

«Держава повинна бути перетворена з побудованої на *класово-му пануванні* держави в *народну державу*» (нім. вид. «Unsere Ziele», 1886, стор. 14).

Так надруковано в 9-му (дев'ятому!) виданні брошури Бебеля! Недивно, що таке уперте повторення опортуністичних міркувань про державу засвоювалось німецькою соціал-демократією, особливо коли революційні

роз'яснення Енгельса клалися під спуд, а вся життєва обстановка надовго «відучувала» від революції.

4. КРИТИКА ПРОЕКТУ ЕРФУРТСЬКОЇ ПРОГРАМИ

Критику проекту Ерфуртської програми ⁶⁴, надіслану Енгельсом Каутському 29 червня 1891 року і опубліковану тільки через десять років в «Neue Zeit», не можна обминути при розгляді вчення марксизму про державу, бо вона присвячена, головним чином, саме критиці *опортуністичних* поглядів соціал-демократії в питаннях *державного* устрою.

Мимохідь відзначимо, що в питаннях економіки Енгельс дає також одну надзвичайно цінну вказівку, яка показує, як уважно і вдумливо стежив він саме за видозмінами новітнього капіталізму і як зумів він через це передхопити до певної міри завдання нашої, імперіалістської, епохи. Ось ця вказівка: з приводу слова «відсутність планомірності» (Planlosigkeit), вжитого в проекті програми для характеристики капіталізму, Енгельс пише:

«...Коли ми від акціонерних товариств переходимо до трестів, які підпорядковують собі і монополізують цілі галузі промисловості, то тут припиняється не тільки приватне виробництво, але й відсутність планомірності» («Neue Zeit», рік 20, т. 1, 1901—1902, стор. 8) ⁶⁵.

Тут взято найбільш основне в теоретичній оцінці новітнього капіталізму, тобто імперіалізму, а саме, що капіталізм перетворюється в монополістичний *капіталізм*. Останнє доводиться підкреслити, бо найбільш поширеною помилкою є буржуазно-реформістське твердження, ніби монополістичний або державно-монополістичний капіталізм *уже не є* капіталізм, уже може бути названий «державним соціалізмом» і тому подібне. Повної планомірності, звичайно, трести не давали, не дають досі і не можуть дати. Але оскільки вони дають планомірність, оскільки магнати капіталу наперед враховують розміри виробництва в національному або

навіть інтернаціональному масштабі, оскільки вони його планомірно регулюють, ми лишаємось все ж при *капіталізмі*, хоч і в новій його стадії, але безсумнівно при капіталізмі. «Близькість» *такого* капіталізму до соціалізму повинна бути для справжніх представників пролетаріату доводом за близькість, легкість, здійснимість, невідкладність соціалістичної революції, а зовсім не доводом за те, щоб терпимо ставитись до заперечення цієї революції і до підкрашування капіталізму, чим займаються всі реформісти.

Але вернемось до питання про державу. Троякого роду особливо цінні вказівки дає тут Енгельс: по-перше, в питанні про республіку; по-друге, про зв'язок національного питання з устроєм держави; по-третє, про місцеве самоврядування.

Щодо республіки, то Енгельс зробив з цього центр ваги своєї критики проекту Ерфуртської програми. А коли ми пригадаємо, якого значення Ерфуртська програма набрала в усій міжнародній соціал-демократії, як вона стала зразком для всього другого Інтернаціоналу, то без перебільшення можна буде сказати, що Енгельс критикує тут опортунізм всього другого Інтернаціоналу.

«Політичні вимоги проекту, — пише Енгельс, — мають велику хибу. В ньому немає того (курсив Енгельса), що власне слід було сказати» ⁶⁶.

І далі пояснюється, що німецька конституція є власне зліпок з найреакційнішої конституції 1850 року, що рейхстаг є тільки, як висловився Вільгельм Лібкнехт, «фіговий листок абсолютизму», що на основі конституції, яка узаконює дрібні держави і союз німецьких дрібних держав, хотіти здійснити «перетворення всіх знарядь праці в спільну власність» — «очевидна нісенітниця».

«Торкатися цієї теми небезпечно», — додає Енгельс, який прекрасно знає, що легально висунути в програмі вимогу республіки в Німеччині не

можна. Але Енгельс не мириться просто-напросто з цим очевидним міркуванням, яким «усі» задовольняються. Енгельс продовжує: «Але справу, проте, так чи інакше треба рушити вперед. До якої міри це необхідно, показує саме тепер поширюваний (eingreifende) у великій частині соціал-демократичної преси опортунізм. З боязні відновлення закону проти соціалістів⁶⁷ або згадуючи деякі зроблені при пануванні цього закону передчасні заяви, хочуть тепер, щоб партія визнала теперішній законний лад у Німеччині достатнім для мирного здійснення всіх її вимог...»⁶⁸

Що німецькі соціал-демократи діяли, побоюючись відновлення виняткового закону, цей основний факт Енгельс висуває на перший план і прямо називає його опортунізмом, оголошуючи, саме через відсутність республіки і свободи в Німеччині, цілком безглуздими мрії про «мирний» шлях. Енгельс досить обережний, щоб не зв'язати собі рук. Він визнає, що в країнах з республікою або з дуже великою свободою «можна собі уявити» (тільки «уявити»!) мирний розвиток до соціалізму, але в Німеччині, повторює він,

«...в Німеччині, де уряд майже всесильний, а рейхстаг і всі інші представницькі установи не мають дійсної влади,— в Німеччині проголошувати щось подібне, і до того ж без усякої потреби, значить знімати фіговий листок з абсолютизму і самому ставати для прикриття наготи...»⁶⁹

Прикривачами абсолютизму справді і виявились у величезній більшості офіційні вожді німецької соціал-демократичної партії, яка поклала «під сукно» ці вказівки.

«...Така політика може лише, кінець кінцем, привести партію на хибний шлях. На перший план висуюють загальні, абстрактні політичні

питання і таким чином прикривають найближчі конкретні питання, які самі собою стають на порядок денний при перших же великих подіях, при першій політичній кризі. Що може вийти з цього, крім того, що партія раптом у вирішальний момент стане безпорадною, що у вирішальних питаннях у ній панує неясність і відсутність єдності, тому що ці питання ніколи не обговорювались...

Це забуття великих, корінних міркувань заради хвилинних інтересів дня, ця погоня за хвилинними успіхами і боротьба з-за них без врахування дальших наслідків, це принесення майбутнього руху в жертву сучасному — може, відбувається і з-за «чесних» мотивів. Але це є опортунізм і лишається опортунізмом, а «чесний» опортунізм, мабуть, небезпечніший за всі інші...

Коли що не викликає ніякого сумніву, то це те, що наша партія і робітничий клас можуть прийти до панування тільки при такій політичній формі, як демократична республіка. Ця остання є навіть специфічною формою для диктатури пролетаріату, як показала вже велика французька революція...»⁷⁰

Енгельс повторює тут в особливо рельєфній формі ту основну ідею, яка червоною ниткою тягнеться через усі твори Маркса, а саме, що демократична республіка є найближчий підхід до диктатури пролетаріату. Бо така республіка, нітрохи не усуваючи панування капіталу, а значить, пригноблення мас і класової боротьби, неминуче веде до такого розширення, розгортання, розкриття і загострення цієї боротьби, що, коли виникає можливість задоволення корінних інтересів пригноблених мас, ця можливість здійснюється неминуче і тільки в диктатурі пролетаріату, в керівництві цих мас пролетаріатом. Для всього другого Інтернаціоналу це — теж «забуті слова» марксизму, і забуття їх надзвичайно яскраво виявила історія партії меншовиків за перше півріччя російської революції 1917 року.

В питанні про федеративну республіку в зв'язку з національним складом населення Енгельс писав:

«Що повинно стати на місце теперішньої Німеччини?» (з її реакційною монархічною конституцією і таким же реакційним поділом на дрібні держави, поділом, який увічніює особливості «пруссавства» замість того, щоб розчинити їх в Німеччині, як цілому). «На мою думку, пролетаріат може вживати лише форму єдиної і неподільної республіки. Федеративна республіка є ще й тепер, загалом і в цілому, необхідністю на величезній території Сполучених Штатів, хоч на сході їх вона вже стає перешкодою. Вона була б кроком вперед в Англії, де на двох островах живе чотири нації і, незважаючи на єдність парламенту, існують поруч три системи законодавства. Вона давно вже стала перешкодою в маленькій Швейцарії, і коли там можна ще терпіти федеративну республіку, то тільки тому, що Швейцарія задовольняється роллю чисто пасивного члена європейської державної системи. Для Німеччини федералістичне опшвейцарення її було б величезним кроком назад. Двома пунктами відрізняється союзна держава від цілком єдиної держави, а саме: що кожна окрема держава, яка входить у союз, має своє окреме цивільне і кримінальне законодавство, свій окремий судоустрій, а потім те, що поруч з народною палатою існує палата представників від держав, і в ній кожний кантон голосує, як такий, незалежно від того, великий він чи малий». В Німеччині союзна держава є перехід до цілком єдиної держави, і «революцію згори» 1866 і 1870 років треба не повертати назад, а доповнити «рухом знизу»⁷¹.

Енгельс не тільки не виявляє байдужості до питання про форми держави, а, навпаки, з надзвичайною ретельністю старався аналізувати саме перехідні форми, щоб врахувати, залежно від конкретно-історичних

особливостей кожного окремого випадку, переходом від чого до чого ця перехідна форма є.

Енгельс, як і Маркс, обстоює, з точки зору пролетаріату і пролетарської революції, демократичний централізм, єдину і неподільну республіку. Федеративну республіку він вважає або за виняток і перешкоду розвитку, або за перехід від монархії до централістичної республіки, за «крок вперед» при певних особливих умовах. І серед цих особливих умов висувається національне питання.

У Енгельса, як і у Маркса, незважаючи на нещадну критику ними реакційності дрібних держав і прикриття цієї реакційності національним питанням у певних конкретних випадках, ніде нема й тіні намагання відмахнутися від національного питання, — намагання, яким часто грішать голландські і польські марксисты, що виходять з найзаконнішої боротьби проти міщансько-вузького націоналізму «своїх» маленьких держав.

Навіть в Англії, де і географічні умови, і спільність мови, і історія багатьох сотень років, здавалося б, «покінчила» з національним питанням окремих дрібних поділів Англії, навіть тут Енгельс враховує ясний факт, що національне питання ще не зжило, і тому визнає федеративну республіку «кроком вперед». Звичайно, тут нема ні тіні відмовлення від критики хиб федеративної республіки і від найрішучішої пропаганди і боротьби за єдину, централістично-демократичну республіку.

Але централізм демократичний Енгельс розуміє зовсім не в тому бюрократичному значенні, в якому вживають це поняття буржуазні і дрібнобуржуазні ідеологи, анархісти в числі останніх. Централізм для Енгельса нітрохи не виключає такого широкого місцевого самоврядування, яке, при добровільному відстоюванні «комунами» і областями єдності держави, усуває всякий бюрократизм і всяке «командування» зверху безумовно.

«...Отже, єдина республіка, — пише Енгельс, розвиваючи програмні погляди марксизму на державу, — але не в розумінні теперішньої фран-

цузької республіки, яка являє собою не більше, ніж засновану в 1798 році імперію без імператора. З 1792 по 1798 рік кожний французький департамент, кожна община (Gemeinde) користувались повним самоврядуванням на американський зразок, і це повинні мати і ми. Як слід організувати самоврядування і як можна обійтись без бюрократії, це показала і довела нам Америка і перша французька республіка, а тепер ще показують Канада, Австралія та інші англійські колонії. І таке провінціальне (обласне) й общинне самоврядування — далеко більш вільні установи, ніж, наприклад, швейцарський федералізм, де, правда, кантон дуже незалежний щодо бунду» (тобто до федеративної держави в цілому), «але незалежний також і щодо повіту (бецирку) і щодо общини. Кантональні уряди призначають повітових справників (штатгальтерів) і префектів, чого зовсім немає в країнах англійської мови і що ми у себе в майбутньому так само рішуче повинні усунути, як і пруських ландратів і регірунгсратів» (комісарів, справників, губернаторів, взагалі чиновників, призначуваних зверху). Енгельс пропонує відповідно до цього формулювати пункт програми про самоврядування так: «Повне самоврядування в провінції» (губернії або області), «повіті і общині через чиновників, обраних загальним виборчим правом; скасування всіх місцевих і провінціальних властей, яких признає держава» ⁷².

В закритій урядом Керенського та інших «соціалістичних» міністрів «Правде» ⁷³ (№ 68 від 28 травня 1917 року) мені вже траплялося вказувати, як у цьому пункті — зрозуміло, далеко не в ньому одному — наші ніби соціалістичні представники ніби революційної ніби демократії чинили кричущі відступи *від демократизму* *. Зрозуміло, що люди, які зв'язали себе «коа-

* Див. Твори, 5 вид., том 32, стор. 213—215. Ред.

ліцією» з імперіалістською буржуазією, лишались глухими до цих вказівок.

Дуже важливо відзначити, що Енгельс з фактами в руках, на найточнішому прикладі, спростовує надзвичайно поширений — особливо серед дрібнобуржуазної демократії — передсуд, ніби федеративна республіка означає неодмінно більше свободи, ніж централістична. Це неправильно. Факти, які наводить Енгельс відносно централістичної французької республіки 1792—1798 рр. і федералістичної швейцарської, спростовують це. Свободи *більше* давала дійсно демократична централістична республіка, ніж федералістична. Або інакше: *найбільша* місцева, обласна та ін. свобода, відома в історії, дана була *централістичною*, а не федеративною республікою.

На цей факт, як і на все взагалі питання про федеративну і централістичну республіку і про місцеве самоврядування, в нашій партійній пропаганді й агітації зверталась і звертається недостатня увага.

5. ПЕРЕДМОВА 1891 РОКУ ДО «ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ» МАРКСА

В передмові до 3-го видання «Громадянської війни у Франції» — ця передмова позначена 18 березня 1891 року і спочатку була надрукована в журналі «Neue Zeit» — Енгельс, поряд з цікавими мимохідними зауваженнями в питаннях, зв'язаних із ставленням до держави, дає надзвичайно рельєфне зведення уроків Комуни ⁷⁴. Це зведення, поглиблене всім досвідом двадцятирічного періоду, який відділяв автора від Комуни, і спеціально спрямоване проти поширеної в Німеччині «забобонної віри в державу», можна по справедливості назвати *останнім словом* марксизму в розглядуваному питанні.

У Франції, відзначає Енгельс, після кожної революції робітники бували озброєні; «тому для буржуа, які перебували при державному кермі, першою заповіддю було роззброєння робітників. Звідси — після кожної завойованої робітниками

революції нова боротьба, яка закінчується поразкою робітників...»⁷⁵

Підсумок досвіду буржуазних революцій настільки ж короткий, наскільки виразний. Суть справи — між іншим, і в питанні про державу (*чи є зброя у пригнобленого класу?*) — схоплена тут чудово. Саме цю суть найчастіше і обминають як професори, що перебувають під впливом буржуазної ідеології, так і дрібнобуржуазні демократи. В російській революції 1917 року «меншовикові», «теж-марксистові» Церетелі випала честь (кавеньяківська честь) вибовкати цю таємницю буржуазних революцій. У своїй «історичній» промові 11-го червня Церетелі проговорився про рішення буржуазії роззброїти пітерських робітників, видаючи, звичайно, це рішення і за своє, і за «державну» необхідність взагалі!⁷⁶

Історична промова Церетелі від 11-го червня буде, звичайно, для всякого історика революції 1917 року однією з найнаочніших ілюстрацій того, як керований паном Церетелі блок есерів і меншовиків перейшов на сторону буржуазії *проти* революційного пролетаріату.

Друге мимохідне зауваження Енгельса, теж зв'язане з питанням про державу, стосується до релігії. Відомо, що німецька соціал-демократія, в міру того, як вона загнивала, стаючи все більш опортуністичною, частіше й частіше скочувалась до філістерського кривотлумачення знаменитої формули: «оголошення релігії приватною справою». А саме: цю формулу витлумачували так, ніби *і для партії* революційного пролетаріату питання про релігію є приватна справа!! Проти цієї цілковитої зради щодо революційної програми пролетаріату і повстав Енгельс, який в 1891 році спостерігав тільки *найслабші* зародки опортунізму в своїй партії і який висловлювався через це якнайобережніше:

«Відповідно до того, що в Комуні засідали майже виключно робітники або визнані представники робітників, і постанови її відзначалися рішуче пролетарським характером. Або ці постанови

декретували такі реформи, від яких республіканська буржуазія відмовилася тільки через підлу боягузливість і які становлять необхідну основу для вільної діяльності робітничого класу. Таким є проведення в життя принципу, що *у відношенні до держави* релігія є просто приватною справою. Або Комуна видавала постанови, які прямо лежали в інтересах робітничого класу і які почасти глибоко вривалися в старий суспільний лад...» ⁷⁷.

Енгельс підкреслив слова «у відношенні до держави» умисно, спрямовуючи удар в самісіньке око німецькому опортунізму, який оголошував релігію приватною справою *у відношенні до партії* і таким чином припинював партію революційного пролетаріату до рівня найпошлішого «вільнодумного» міщанства, що було готове допустити стан поза віросповіданням, але зрікалось завдання *партійної* боротьби проти релігійного опіуму, який задурює народ.

Майбутній історик німецької соціал-демократії, простежуючи корені її ганебного краху в 1914 році, знайде немало цікавого матеріалу в цьому питанні, починаючи від ухильних заяв у статтях ідейного вождя партії, Каутського, що відкривають навістіж двері опортунізму, і кінчаючи ставленням партії до «Los-von-Kirche-Bewegung» (руху до відокремлення від церкви) в 1913 році ⁷⁸.

Але перейдімо до того, як Енгельс через двадцять років після Комуни підсумовував її уроки пролетаріату-ві, що веде боротьбу.

Ось які уроки висував на перший план Енгельс:

«...Саме та пригноблююча влада колишнього централізованого уряду, армія, політична поліція, бюрократія, яку Наполеон створив у 1798 році і яку з того часу кожний новий уряд переймав, як бажане знаряддя, і використовував його проти своїх противників, саме ця влада повинна була впасти всюди у Франції, як упала вона в Парижі.

Комуна повинна була з самого початку визнати, що робітничий клас, прийшовши до панування, не може далі господарювати з старою державною машиною; що робітничий клас, щоб не втратити знову свого тільки що завойованого панування, повинен, з одного боку, усунути всю стару машину гноблення, яка досі застосовувалася проти нього, а з другого боку, повинен забезпечити себе проти своїх власних депутатів і чиновників, оголошуючи їх всіх, без усякого винятку, змінюваними у будь-який час...»⁷⁹.

Енгельс підкреслює ще і ще раз, що не тільки в монархії, але і в *демократичній республіці* держава лишається державою, тобто зберігає свою основну відмітну рису: перетворювати службових осіб, «слуг суспільства», органи його в *господарів* над ним.

«...Проти цього, неминучого в усіх дотеперішніх державах, перетворення держави й органів держави з слуг суспільства у господарів над суспільством Комуна застосувала два безпомилкові засоби. По-перше, вона призначала на всі посади, по управлінню, по суду, по народній освіті, осіб, обраних загальним виборчим правом, до того ж запровадила право відкликати цих виборних у будь-який час за рішенням їх виборців. А по-друге, вона платила всім службовим особам, як вищим, так і нижчим, лише таку плату, яку одержували інші робітники. Найвища платня, яку взагалі платила Комуна, дорівнювала 6000 франків*. Таким чином була створена надійна перешкода погоні за містечками і кар'єризмові, навіть і незалежно від імперативних мандатів депутатам у представницькі установи, запроваджених Комуною зверх того...»⁸¹

Енгельс підходить тут до тієї цікавої грані, де послі-

* Номінально це дає близько 2400 крб., а за теперішнім курсом близько 6000 карбованців. Зовсім непростимо чинять ті більшовики, які пропонують, наприклад, у міських думах платню по 9000 крб., не пропонуючи запровадити для всієї держави максимум 6000 крб.,—сума достатня⁸⁰.

довна демократія, з одного боку, *перетворюється* в соціалізм, а з другого боку, де вона *вимагає* соціалізму. Бо для знищення держави необхідне перетворення функцій державної служби в такі прості операції контролю і обліку, які доступні, підсилені величезній більшості населення, а потім і всьому населенню поголовно. А повне усунення кар'єризму вимагає, щоб «почесне», хоч і неприбуткове, містечко на державній службі *не* могло бути містком для перестрибування на високодохідні посади в банках і в акціонерних товариствах, як це буває *завжди* в усіх найвільніших капіталістичних країнах.

Але Енгельс не робить тієї помилки, яку роблять, наприклад, деякі марксисты в питанні про право націй на самовизначення: мовляв, при капіталізмі воно неможливе, а при соціалізмі зайве. Таке, ніби дотепне, а на ділі неправильне, міркування можна б повторити про *яку завгодно* демократичну установу, і про скромну платню чиновникам в тому числі, бо до кінця послідовний демократизм при капіталізмі неможливий, а при соціалізмі *відіме* всяка демократія.

Це — софізм, схожий на той старий жарт, чи стане людина лисою, якщо у неї буде волосся менше на одну волосину.

Розвиток демократії *до кінця*, вишукання *форм* такого розвитку, випробування їх *практикою* і т. д., все це є одно з складових завдань боротьби за соціальну революцію. Окремо взятий, ніякий демократизм не дасть соціалізму, але в житті демократизм ніколи не буде «взятий окремо», а буде «взятий разом», справляти свій вплив і на економіку, підштовхувати її перетворення, підпадати під вплив економічного розвитку і т. д. Така є діалектика живої історії.

Енгельс продовжує:

«...Це висадження в повітря (Sprengung) старої державної влади та її заміна новою, дійсно демократичною, докладно описані в третьому відділі «Громадянської війни». Але коротко спинитися ще раз на деяких рисах цієї заміни було тут необхідно, бо якраз у Німеччині забобонна віра

в державу перейшла з філософії в загальну свідомість буржуазії і навіть багатьох робітників. За вченням філософів, держава є «здійснення ідеї» або, перекладене на філософську мову, царство боже на землі, держава є таке поприще, на якому здійснюється або повинна здійснитися вічна істина і справедливість. А звідси випливає заботонна шанобливість до держави і до всього того, що має відношення до держави,— заботонна шанобливість, яка тим легше вкорінюється, що люди звикають з дитинства думати, нібито справи й інтереси, спільні для всього суспільства, не можна інакше виконувати і захищати, як старим способом, тобто з допомогою держави та її нагороджених прибутковими містечками чиновників. Люди думають, що роблять надзвичайно сміливий крок уперед, якщо вони позбуваються віри в спадкову монархію і стають прихильниками демократичної республіки. А насправді держава є не що інше, як машина для придушення одного класу іншим, і в демократичній республіці нітрохи не менше, ніж у монархії. І в кращому разі держава є зло, яке спадково передається пролетаріатові, що здобув перемогу в боротьбі за класове панування; перемігший пролетаріат, так само, як і Комуна, змушений буде негайно відсікти гірші сторони цього зла, до того часу, поки покоління, яке виросте в нових, вільних суспільних умовах, зможе викинути геть весь цей мотлох державності»⁸².

Енгельс перестерігав німців, щоб вони в зв'язку з заміною монархії республікою не забули основ соціалізму в питанні про державу взагалі. Його перестороги читаються тепер як прямий урок панам Церетелі і Черновим, які проявили в своїй «коаліційній» практиці заботонну віру в державу і заботонну шанобливість до неї!

Ще два зауваження: 1) Коли Енгельс говорить, що при демократичній республіці «нітрохи не менше», ніж

при монархії, держава лишається «машиною для пригноблення одного класу іншим», то це зовсім не значить, щоб *форма* пригноблення була для пролетаріату байдужа, як «учать» деякі анархісти. Більш широка, більш вільна, більш відкрита *форма* класової боротьби і класового пригноблення дає пролетаріатові гігантське полегшення в боротьбі за знищення класів взагалі.

2) Чому тільки нове покоління спроможне буде зовсім викинути геть весь цей мотлох державності, — це питання зв'язане з питанням про переборення демократії, до якого ми і переходимо.

6. ЕНГЕЛЬС ПРО ПЕРЕБОРЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ

Енгельсові довелося висловитись про це в зв'язку з питанням про *наукову* неправильність назви «соціал-демократ».

В передмові до видання своїх статей 1870-х років на різні теми, переважно «інтернаціонального» змісту («Internationales aus dem «Volksstaat» *), — передмові, позначеній 3 січня 1894 року, тобто написаній за півтора року до смерті Енгельса, він писав, що в усіх статтях вживається слово «комуніст», а не «соціал-демократ», бо тоді соціал-демократами називали себе прудоністи у Франції, лассальянці в Німеччині ⁸³.

«...Для Маркса і для мене, — продовжує Енгельс, — було через це цілковитою неможливістю вживати для означення спеціально нашої точки зору назву таку невиразну. Тепер справа стоїть інакше, і це слово («соціал-демократ») може, мабуть, підійти (mag passieren), хоч воно і лишається неточним (unpassend, непідходящим) для такої партії, економічна програма якої не є просто соціалістичною взагалі, а прямо комуністичною, — для партії, політична кінцева мета якої є переборення всієї держави, а, значить, також і демократії. Назви *дійсних* (курсив Енгельса) політичних партій, проте, ніколи цілком

* — «На міжнародні теми з «Народної Держави», Ред.

не відповідають їм; партія розвивається, назва залишається» ⁸⁴.

Діалектик Енгельс на схилі віку лишається вірним діалектиці. У нас з Марксом, говорить він, була прекрасна, науково-точна, назва партії, але не було дійсної, тобто масової пролетарської партії. Тепер (кінець ХІХ століття) є дійсна партія, але її назва науково неправильна. Нічого, «підійде», аби тільки партія *розвивалась*, аби тільки наукова неточність її назви не була від неї прихована і не перешкоджала їй розвиватись у правильному напрямі!

Можливо, який-небудь жартівник і нас, більшовиків, став би утішати по-енгельсівському: у нас є дійсна партія, вона розвивається чудово; «підійде» і таке безглузде, потворне слово, як «більшовик», яке не виражає абсолютно нічого, крім тієї, чисто випадкової, обставини, що на Брюссельсько-Лондонському з'їзді 1903 року ми мали більшість ⁸⁵... Може, тепер, коли липневі і серпневі переслідування нашої партії республіканцями і «революційною» міщанською демократією зробили слово «більшовик» таким всенародно-почесним, коли вони ознаменували крім того такий величезний, історичний крок вперед, зроблений нашою партією в її *дійсному* розвитку, може, і я завагався б у своїй квітневій пропозиції змінити назву нашої партії *. Може, я запропонував би своїм товаришам «компроміс»: назватися комуністичною партією, а в дужках залишити слово більшовики...

Але питання про назву партії незрівнянно менш важливе, ніж питання про ставлення революційного пролетаріату до держави.

У звичайних міркуваннях про державу завжди робиться та помилка, від якої тут перестерігає Енгельс і яку ми відзначали мимохідь у попередньому викладі. А саме: завжди забувають, що знищення держави є знищення також і демократії, що відмирання держави є відмирання демократії.

* Див. Твори. 5 вид., том 31, стор. 99, 107—108, 113. Ред.

На перший погляд таке твердження здається надто дивним і незрозумілим; можливо, навіть виникне у когось побоювання, чи не чекаємо ми пришествия такого суспільного устрою, коли не буде додержуватись принцип підкорення меншості більшості, бо ж демократія це і є визнання такого принципу?

Ні. Демократія *не* тотожна з підкоренням меншості більшості. Демократія є *державою*, яка визнає підкорення меншості більшості, тобто організація для систематичного *насильства* одного класу над іншим, однієї частини населення над іншою.

Ми ставимо своєю кінцевою метою знищення держави, тобто всякого організованого і систематичного насильства, всякого насильства над людьми взагалі. Ми не чекаємо пришествия такого суспільного порядку, коли б не додержувався принцип підкорення меншості більшості. Але, прагнучи до соціалізму, ми переконані, що він переростатиме в комунізм, а в зв'язку з цим зникатиме всяка потреба в насильстві над людьми взагалі, в *підкоренні* однієї людини іншій, однієї частини населення іншій його частині, бо люди *звикнуть* додержувати елементарних умов громадськості *без насильства і без підкорення*.

Щоб підкреслити цей елемент звички, Енгельс і говорить про нове *покоління*, «яке виросте в нових, вільних суспільних умовах, яке зможе зовсім викинути геть весь цей мотлох державності»⁸⁶, — всякої державності, в тому числі й демократично-республіканської державності.

Для пояснення цього потрібен розгляд питання про економічні основи відмирання держави.

РОЗДІЛ V

ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ВІДМИРАННЯ ДЕРЖАВИ

Найдокладніше роз'яснення цього питання дав Маркс у своїй «Критиці Готської програми» (лист до Бракке від 5 травня 1875 року, що був надрукований тільки в 1891 році в «Neue Zeit», IX, 1 і вийшов російською мовою окремим виданням)⁸⁷. Полемічна частина цього

чудового твору, яка полягає в критиці лассальянства, затінула, так би мовити, його позитивну частину, а саме: аналіз зв'язку між розвитком комунізму і відмиранням держави.

1. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ МАРКСОМ

При поверховому порівнянні листа Маркса до Бракке від 5 травня 1875 року і розглянутого вище листа Енгельса до Бебеля від 28 березня 1875 року⁸⁸ може здатися, що Маркс значно більше «державник», ніж Енгельс, і що різниця між поглядами обох письменників на державу дуже значна.

Енгельс пропонує Бебелю зовсім кинути балаканину про державу, вигнати цілком слово держава з програми, замінивши його словом «община»; Енгельс заявляє навіть, що Комуна не була вже державою у власному розумінні. Тим часом Маркс говорить навіть про «майбутню державність комуністичного суспільства», тобто немовби визнає необхідність держави навіть при комунізмі.

Але такий погляд був би в корені неправильним. Найближчий розгляд показує, що погляди Маркса і Енгельса на державу та її відмирання цілком збігаються, а наведений вислів Маркса стосується саме до цієї *відмираючої* державності.

Ясно, що не може бути й мови про визначення моменту *майбутнього* «відмирання», тим більше, що воно являє собою явно процес тривалий. Позірна відмінність між Марксом і Енгельсом пояснюється відмінністю тем, які вони собі брали, завдань, які вони мали на меті. Енгельс ставив завданням наочно, різко, у великих штрихах показати Бебелю всю безглуздість ходячих передсудів щодо держави (які Лассаль поділяв в чималій мірі). Маркс тільки мимохідь торкається *ц ь о г о* питання, цікалячись іншою темою: *розвитком* комуністичного суспільства.

Вся теорія Маркса є застосування теорії розвитку — в її найбільш послідовній, повній, продуманій і багатій на зміст формі — до сучасного капіталізму. Природно, що для Маркса постало питання про застосування цієї

теорії і до *прийдешнього* краху капіталізму і до *майбутнього* розвитку *майбутнього* комунізму.

На підставі яких же *даних* можна ставити питання про майбутній розвиток майбутнього комунізму?

На підставі того, що він *походить* з капіталізму, історично розвивається з капіталізму, є результатом дій такої суспільної сили, яка *породжена* капіталізмом. У Маркса нема ні тіні спроб вигадувати утопії, займатись пустими здогадами про те, чого знати не можна. Маркс ставить питання про комунізм, як природознавець поставив би питання про розвиток нового, скажемо, біологічного різновиду, коли ми знаємо, що він так-то виник і в такому-то певному напрямі видозмінюється.

Маркс насамперед відкидає геть ту плутанину, яка Готською програмою вноситься в питання про співвідношення держави і суспільства.

«...Сучасне суспільство,— пише він,— є капіталістичне суспільство, що існує в усіх цивілізованих країнах, більш або менш вільне від домішки середньовіччя, більш або менш видозмінене особливостями історичного розвитку кожної країни, більш або менш розвинуте. Навпаки, «сучасна держава» змінюється з кожним державним кордоном. У прусько-німецькій імперії вона зовсім інша, ніж у Швейцарії, в Англії зовсім інша, ніж у Сполучених Штатах. Отже, «сучасна держава» є фікція.

Однак, незважаючи на строкату різноманітність їх форм, різні держави різних цивілізованих країн мають між собою те спільне, що вони стоять на ґрунті сучасного буржуазного суспільства, більш або менш капіталістично розвинутого. Тому в них є деякі спільні істотні ознаки. В цьому розумінні можна говорити про «сучасну державність» на протилежність тому майбутньому, коли відіме теперішній її корінь, буржуазне суспільство.

Питання ставиться далі так: якого перетворення зазнає державність у комуністичному су-

спільстві? Інакше кажучи: які суспільні функції залишаться тоді, аналогічні теперішнім державним функціям? На це питання можна відповісти тільки науково; і скільки б тисяч разів не сполучати слово «народ» з словом «державна», це анітрохи не посуне його розв'язання...»⁸⁹

Висміявши таким чином всі розмови про «народну державу», Маркс дає постановку питання і немовби перестерігає, що для наукової відповіді на нього можна оперувати тільки твердо встановленими науково даними.

Перше, що встановлено цілком точно всією теорією розвитку, всією наукою взагалі, — і що забували утопісти, що забувають нинішні опортуністи, які бояться соціалістичної революції, — це та обставина, що історично, безсумнівно, повинна бути особлива стадія або особливий етап *переходу* від капіталізму до комунізму.

2. ПЕРЕХІД ВІД КАПІТАЛІЗМУ ДО КОМУНІЗМУ

«...Між капіталістичним і комуністичним суспільством, — продовжує Маркс, — лежить період революційного перетворення першого в друге. Цьому періодові відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як *революційною диктатурою пролетаріату...*»⁹⁰

Цей висновок ґрунтується у Маркса на аналізі тієї ролі, яку відіграв пролетаріат в сучасному капіталістичному суспільстві, на даних про розвиток цього суспільства і про непримиримість протилежних інтересів пролетаріату і буржуазії.

Раніше питання ставилось так: щоб добитися свого визволення, пролетаріат повинен скинути буржуазію, завоювати політичну владу, встановити свою революційну диктатуру.

Тепер питання ставиться дещо інакше: перехід від капіталістичного суспільства, яке розвивається до комунізму, в комуністичне суспільство неможливий без

«політичного перехідного періоду», і державою цього періоду може бути лише революційна диктатура пролетаріату.

Яке ж відношення цієї диктатури до демократії?

Ми бачили, що «Комуністичний Маніфест» ставить просто поруч два поняття: «перетворення пролетаріату в пануючий клас» і «завоювання демократії»⁹¹. На основі всього викладеного вище можна точніше визначити, як змінюється демократія в переході від капіталізму до комунізму.

В капіталістичному суспільстві, при умові найсприятливішого розвитку його, ми маємо більш або менш повний демократизм у демократичній республіці. Але цей демократизм завжди стиснутий тисними рамками капіталістичної експлуатації і завжди лишається через це, по суті, демократизмом для меншості, тільки для імущих класів, тільки для багатих. Свобода капіталістичного суспільства завжди лишається приблизно такою ж, якою була свобода в стародавніх грецьких республіках: свобода для рабовласників. Сучасні наймані раби, в силу умов капіталістичної експлуатації, лишаяться настільки задавленими нуждою і злиднями, що їм «не до демократії», «не до політики», що при звичайному, мирному ході подій більшість населення від участі в громадсько-політичному житті відсторонена.

Правильність цього твердження найбільш наочно, може, підтверджується Німеччиною саме тому, що в цій державі конституційна легальність продержалась на диво довго і стійко майже півстоліття (1871—1914), а соціал-демократія за цей час значно більше, ніж в інших країнах, зуміла зробити для «використання легальності» і для організації такої великої частки робітників у політичну партію, як ніде в світі.

Яка ж ця найбільша із спостережених у капіталістичному суспільстві частка політично свідомих і діяльних найманих рабів? Один мільйон членів партії соціал-демократів — з 15 мільйонів найманих робітників! Три мільйони професійно організованих — з 15-ти мільйонів!

Демократія для мізерної меншості, демократія для багатих, — от який демократизм капіталістичного су-

спільства. Коли придивитись ближче до механізму капіталістичної демократії, то ми побачимо скрізь і всюди, і в «дрібних», начебто дрібних, деталях виборчого права (ценз осілості, виключення жінок і т. д.), і в техніці представницьких установ, і в фактичних перепонах праву зборів (громадські будинки не для «злидарів»!), і в суто капіталістичній організації щоденної преси і так далі і так далі,— ми побачимо обмеження і знов обмеження демократизму. Ці обмеження, винятки, виключення, перепони для бідних здаються дрібними, особливо на око того, хто сам ніколи нужди не бачив і з пригнобленими класами в їх масовому житті близький не був (а таких дев'ять десятих, коли не дев'яносто дев'ять сотих буржуазних публіцистів і політиків),— але в сумі взяті ці обмеження виключають, виштовхують бідноту з політики, з активної участі в демократії.

Маркс чудово схопив цю *с у т ь* капіталістичної демократії, сказавши в своєму аналізі досвіду Комуні: пригнобленим раз у кілька років дозволяють вирішувати, який саме з представників гноблячого класу буде в парламенті представляти і подавляти їх!⁹²

Але від цієї капіталістичної демократії,— яка є неминуче вузькою, яка потай відштовхує бідноту, а тому є наскрізь лицемірною і фальшивою,— розвиток вперед не йде просто, прямо і гладко, «до все більшої й більшої демократії», як змальовують справу ліберальні професори і дрібнобуржуазні опортуністи. Ні. Розвиток вперед, тобто до комунізму, йде через диктатуру пролетаріату і інакше йти не може, бо *зламати опір* експлуаторів-капіталістів більше нікому і іншим шляхом не можна.

А диктатура пролетаріату, тобто організація авангарду пригноблених у пануючий клас для придушення гнобителів, не може дати просто тільки розширення демократії. *Разом з величезним розширенням демократизму, який в е р ш е* стає демократизмом для бідних, демократизмом для народу, а не демократизмом для багатеньких, диктатура пролетаріату дає ряд винятків із свободи у відношенні до гнобителів, експлуаторів, капіталістів. Їх ми повинні придушити, щоб визволити

людство від найманого рабства, їх опір треба зламати силою, — ясно, що там, де є придушення, є насильство, нема свободи, нема демократії.

Енгельс прекрасно висловив це в листі до Бебеля, сказавши, як згадає читач, що «пролетаріат потребує держави не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх противників, а коли можна буде говорити про свободу, — не буде держави»⁹³.

Демократія для величезної більшості народу і придушення силою, тобто виключення з демократії, експлуаторів, гнобителів народу, — ось яка видозміна демократії при *переході* від капіталізму до комунізму.

Тільки в комуністичному суспільстві, коли опір капіталістів уже остаточно зламано, коли капіталісти зникли, коли нема класів (тобто нема різниці між членами суспільства в їх відношенні до суспільних засобів виробництва), — *тільки* тоді «зникає держава і можна говорити про свободу». Тільки тоді можлива і буде здійснена демократія справді повна, справді без усяких винятків. І тільки тоді демократія почне *відмирати* внаслідок тієї простої обставини, що, звільнені від капіталістичного рабства, від незліченних страхіть, дикостей, безглуздь, мерзот капіталістичної експлуатації, люди поступово *звину́ть* додержувати елементарних, віками відомих, тисячоліттями повторюваних в усіх прописах, правил співжиття, додержувати їх без насильства, без примусу, без підкорення, *без особливого апарату* для примусу, який називається державою.

Вислів «держава *відмирає*» вибрано дуже вдало, бо він указує і на поступовість процесу і на стихійність його. Тільки звичка може справити і безсумнівно справить таку дію, бо ми навколо себе спостерігаємо мільйони раз, як легко звикають люди додержувати необхідних для них правил співжиття, якщо нема експлуатації, якщо нема нічого такого, що обурює, викликає протест і повстання, створює необхідність *придушення*.

Отже: в капіталістичному суспільстві ми маємо демократію урізану, убогу, фальшиву, демократію тільки для багатих, для меншості. Диктатура пролетаріату,

період переходу до комунізму, вперше дасть демократію для народу, для більшості, поряд з необхідним придушенням меншості, експлуататорів. Комунізм один тільки спроможний дати демократію справді повну, і чим вона повніша, тим скоріше вона стане непотрібною, відітре сама собою.

Інакше кажучи: при капіталізмі ми маємо державу у власному розумінні слова, особливу машину для придушення одного класу іншим і притому більшості меншістю. Зрозуміло, що для успіху такої справи, як систематичне придушення меншістю експлуататорів більшості експлуатованих, потрібна крайня лютість, звірство придушення, потрібні моря крові, через які людство і йде свій шлях у стані рабства, кріпосництва, наємництва.

Далі, при *переході* від капіталізму до комунізму придушення *ще* необхідне, але вже придушення меншості експлуататорів більшістю експлуатованих. Особливий апарат, особлива машина для придушення, «державка» *ще* необхідна, але це вже перехідна держава, це вже не держава у власному розумінні, бо придушення меншості експлуататорів більшістю *вчорашніх* найманих рабів справа настільки, порівняно, легка, проста і природна, що вона забере значно менше крові, ніж придушення повстань рабів, кріпаків, найманих робітників, що вона коштуватиме людству значно дешевше. І вона сполучна з поширенням демократії на таку величезну більшість населення, що потреба в *особливій машині* для придушення починає зникати. Експлуататори, природна річ, неспроможні придушити народ без дуже складної машини для виконання такого завдання, але *народ* придушити експлуататорів може і при дуже простій «машині», майже без «машини», без особливого апарату, простою *організацією озброєних мас* (на зразок Рад робітничих і солдатських депутатів — зауважимо, забігаючи вперед).

Нарешті, тільки комунізм створює повну непотрібність держави, бо *немає кого* придушувати, — «немає кого» в розумінні *класу*, в розумінні систематичної боротьби з певною частиною населення. Ми не утопісти і нітрохи

не заперечуємо можливості і неминучості ексцесів окремих осіб, а так само необхідності придушувати такі ексцеси. Але, по-перше, для цього не потрібна особлива машина, особливий апарат придушення, це робитиме сам озброєний народ з такою ж простотою і легкістю, з якою всяка юрба цивілізованих людей навіть в сучасному суспільстві рознімає людей, що б'ються, або не допускає насильства над жінкою. А, по-друге, ми знаємо, що корінна соціальна причина ексцесів, які полягають у порушенні правил співжиття, є експлуатація мас, нужда і злидні їх. З усуненням цієї головної причини ексцеси неминуче почнуть *«відмирати»*. Ми не знаємо, як швидко і в якій поступовості, але ми знаємо, що вони відмиратимуть. З їх відмиранням *відіме* і держава.

Маркс, не вдаючись в утопії, визначив докладніше те, що можна *тепер* визначити відносно цього майбутнього, а саме: відмінність нижчої і вищої фази (ступеня, етапу) комуністичного суспільства.

3. ПЕРША ФАЗА КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

В «Критиці Готської програми» Маркс спростовує докладно лассалівську ідею про одержання робітником при соціалізмі «неурізаного» або «повного продукту праці». Маркс показує, що з усієї суспільної праці всього суспільства необхідно відрахувати і резервний фонд, і фонд на розширення виробництва, і заміщення «зношених» машин і т. п., а потім з предметів споживання фонд на витрати управління, на школи, лікарні, притулки для старих і т. п.

Замість туманної, неясної, загальної фрази Лассаля («повний продукт праці — робітникові») Маркс дає тверезе врахування того, як саме соціалістичне суспільство змушене буде господарювати. Маркс підходить до *конкретного* аналізу умов життя такого суспільства, в якому не буде капіталізму, і говорить при цьому:

«Ми маємо тут справу» (при розгляді програми робітничої партії) «не з таким комуністичним су-

спільством, яке *розвинулось* на своїй власній основі, а з таким, яке тільки що *виходить* якраз з капіталістичного суспільства і яке через це в усіх відношеннях, в економічному, моральному і розумовому, має ще відбиток старого суспільства, з надр якого воно вийшло»⁹⁴.

Оце комуністичне суспільство, яке тільки що вийшло на світ божий з надр капіталізму, яке має в усіх відношеннях відбиток старого суспільства, Маркс і називає «першою» або нижчою фазою комуністичного суспільства.

Засоби виробництва уже вийшли з приватної власності окремих осіб. Засоби виробництва належать всьому суспільству. Кожний член суспільства, виконуючи певну частку суспільно-необхідної роботи, дістає посвідку від суспільства, що він таку-то кількість роботи відробив. За цією посвідкою він одержує з громадських складів предметів споживання відповідну кількість продуктів. За відрахуванням тієї кількості праці, яка йде на суспільний фонд, кожний робітник, таким чином, одержує від суспільства стільки ж, скільки він йому дав.

Панує начебто «рівність».

Але коли Лассаль говорить, маючи на увазі такі суспільні порядки (які звичайно називаються соціалізмом, а у Маркса мають назву першої фази комунізму), що це «справедливий розподіл», що це «рівне право кожного на рівний продукт праці», то Лассаль помиляється, і Маркс роз'яснює його помилку.

«Рівне право» — говорить Маркс — ми тут справді маємо, але це *ще* «буржуазне право», яке, як і всяке право, *передбачає нерівність*. Всяке право є застосування *однаково*го масштабу до *різних* людей, які на ділі не однакові, не рівні один одному; і тому «рівне право» є порушення рівності і несправедливість. Справді-бо, кожний одержує, відробивши рівну з іншим частку суспільної праці, — рівну частку суспільного продукту (за вказаними відрахуваннями).

А тим часом окремі люди не рівні: один дужчий, другий слабший; один одружений, другий ні, у одного більше дітей, у другого менше, і т. д.

«...При рівній праці,— робить висновок Маркс,— отже, при рівній участі в суспільному споживному фонді, один одержить насправді більше, ніж другий, буде багатшим, ніж другий, і т. д. Щоб уникнути всього цього, право, замість того, щоб бути рівним, повинно б бути нерівним...»⁹⁵

Отже, справедливості і рівності перша фаза комунізму дати ще не може: відміни в багатстві залишаться і відміни несправедливі, але неможлива буде експлуатація людини людиною, бо не можна захопити засоби виробництва, фабрики, машини, землю та інше у приватну власність. Розбиваючи дрібнобуржуазно неясну фразу Лассалля про «рівність» і «справедливість» *взагалі*, Маркс показує *хід розвитку* комуністичного суспільства, яке *змушене* спочатку знищити *тільки* ту «несправедливість», що засоби виробництва захоплені окремими особами, і яке *неспроможне* відразу знищити і дальшу несправедливість, що полягає в розподілі предметів споживання «по роботі» (а не по потребах).

Вульгарні економісти, в тому числі буржуазні професори, в тому числі «наш» Туган, завжди закидають соціалістам, ніби вони забувають про нерівність людей і «мріють» знищити цю нерівність. Такий закид, як бачимо, доводить тільки крайнє неуцтво пп. буржуазних ідеологів.

Маркс не тільки якнайточніше враховує неминучу нерівність людей, він враховує також те, що один тільки перехід засобів виробництва в спільну власність всього суспільства («соціалізм» у звичайному слововжитку) *не усуває* недоліків розподілу і нерівності «буржуазного права», яке *продовжує панувати*, оскільки продукти діляться «по роботі».

«...Але ці недоліки,— продовжує Маркс,— *неминучі* в першій фазі комуністичного суспільства, в тому його вигляді, як воно *виходить*, після

довгих мук родів, з капіталістичного суспільства. Право ніколи не може бути вищим, ніж економічний лад і зумовлений ним культурний розвиток суспільства...»⁹⁶

Таким чином, у першій фазі комуністичного суспільства (яку звичайно звать соціалізмом) «буржуазне право» скасовується *не* цілком, а лише почасти, лише в міру вже досягнутого економічного перевороту, тобто лише щодо засобів виробництва. «Буржуазне право» визнає їх приватною власністю окремих осіб. Соціалізм робить їх *спільною* власністю. *Остільки* — і лише остільки — «буржуазне право» відпадає.

Але воно залишається все ж у другій своїй частині, залишається як регулятор (визначник) розподілу продуктів і розподілу праці між членами суспільства. «Хто не працює, той не повинен їсти» — цей соціалістичний принцип *уже* здійснений; «за рівну кількість праці рівну кількість продукту» — і цей соціалістичний принцип *уже* здійснений. Однак це ще не комунізм, і це ще не усуває «буржуазного права», яке нерівним людям за нерівну (фактично нерівну) кількість праці дає рівну кількість продукту.

Це — «недолік», говорить Маркс, але він неминучий в першій фазі комунізму, бо, не впадаючи в утопізм, не можна думати, що, поваливши капіталізм, люди відразу навчаються працювати на суспільство *без всяких норм права*, та й економічних передумов *такої* зміни скасування капіталізму *не дає відразу*.

А інших норм, крім «буржуазного права», нема. І остільки лишається ще необхідність в державі, яка б, охороняючи спільну власність на засоби виробництва, охороняла рівність праці і рівність поділу продукту.

Держава відмирає, оскільки капіталістів уже нема, класів уже нема, тому *придушувати* будь-який клас не можна.

Але держава ще не відмерла зовсім, бо залишається охорона «буржуазного права», яке освячує фактичну нерівність. Для повного відмирання держави потрібен повний комунізм.

4. ВИЩА ФАЗА КОМУНІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Маркс продовжує:

«...На вищій фазі комуністичного суспільства, після того як зникне підкорення людини поділові праці, яке поневолює її; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з всебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком,— тільки тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: «Кожний по здібностям, кожному по потребах»⁸⁷.

Тільки тепер ми можемо оцінити всю правильність зауважень Енгельса, коли він нещадно глумився над безглуздістю поєднання слів: «свобода» і «держава». Поки є держава, нема свободи. Коли буде свобода, не буде держави.

Економічною основою повного відмирання держави є такий високий розвиток комунізму, при якому зникає протилежність розумової і фізичної праці, отже, зникає одно з найважливіших джерел сучасної *суспільної* нерівності і притому таке джерело, якого одним переходом засобів виробництва в суспільну власність, однією експропріацією капіталістів відразу усунути ніяк не можна.

Ця експропріація дасть *можливість* гігантського розвитку продуктивних сил. І, бачачи, як тепер уже капіталізм немовірно *затримує* цей розвиток, як багато що можна було б посунути вперед на базі сучасної, вже досягнутої, техніки, ми маємо право з цілковитою певністю сказати, що експропріація капіталістів неминує дасть гігантський розвиток продуктивних сил людського суспільства. Але як швидко піде цей розвиток далі, як швидко дійде він до розриву з поділом

праці, до знищення протилежності між розумовою і фізичною працею, до перетворення праці в «першу життєву потребу», цього ми не знаємо і знати *не можемо*.

Тому ми і маємо право говорити лише про неминуче відмирання держави, підкреслюючи тривалість цього процесу, його залежність від швидкості розвитку *вищої фази* комунізму і лишаючи цілком відкритим питання про строки або про конкретні форми відмирання, бо матеріалу для розв'язання таких питань *немає*.

Держава зможе відмерти повністю тоді, коли суспільство здійснить правило: «кожний по здібностям, кожному по потребах», тобто коли люди настільки звикнуть додержувати основних правил співжиття і коли їх праця буде настільки продуктивною, що вони добровільно працюватимуть *по здібностям*. «Вузкий горизонт буржуазного права», який змушує вираховувати, з черствістю Шейлока⁹⁸, як би не переробити зайвих півгодини проти іншого, не одержати менше плати, ніж інший,— цей вузкий горизонт буде тоді перейдений. Розподіл продуктів не вимагатиме тоді нормування з боку суспільства кількості одержуваних кожним продуктів; кожний вільно братиме «по потребі».

З точки зору буржуазної легко оголосити такий суспільний устрій «чистою утопією» і зубоскалити з приводу того, що соціалісти обіцяють кожному право одержувати від суспільства, без всякого контролю за працею окремого громадянина, яку завгодно кількість трюфелів, автомобілів, піаніно і т. п. Таким зубоскальством відбуваються і понині більшість буржуазних «учених», які виявляють цим і своє неуцтво і свій корисливий захист капіталізму.

Неуцтво,— бо «обіцяти», що вища фаза розвитку комунізму настане, жодному соціалістові на думку не спадало, а *передбачення* великих соціалістів, що вона настане, має на увазі і не теперішню продуктивність праці і *не теперішнього* обивателя, здатного «зря» — як-от бурсаки у Помяловського — псувати склади суспільного багатства і вимагати неможливого.

До того часу, поки настане «вища» фаза комунізму, соціалісти вимагають *найсуворішого* контролю з боку

суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання, та тільки контроль цей повинен початися з експропріації капіталістів, з контролю робітників за капіталістами і проводитись не державою чиновників, а державою озброєних робітників.

Корисливий захист капіталізму буржуазними ідеологами (і їх прихвоснями на зразок пп. Церетелі, Чернових і К^о) полягає саме в тому, що спорами і балачками про далеке майбутнє вони підмінюють насущне і злободенне питання сьогоденної політики: експропріацію капіталістів, перетворення всіх громадян у робітників і службовців одного великого «синдикату», а саме: всієї держави, і повне підпорядкування всієї роботи всього цього синдикату державі дійсно демократичній, державі Рад робітничих і солдатських депутатів.

Власне, коли вчений професор, а за ним обиватель, а за ним пани Церетелі і Чернови говорять про безрозсудні утопії, про демагогічні обіцянки більшовиків, про неможливість «запровадження» соціалізму, вони мають на увазі саме вищу стадію або фазу комунізму, «запроваджувати» яку ніхто не тільки не обіцяв, але й гадки не мав, бо «запровадити» її взагалі не можна.

І тут ми підійшли до того питання про наукову різницю між соціалізмом і комунізмом, якого торкнувся Енгельс в наведеному вище міркуванні його про неправильність назви «соціал-демократи». Політично різниця між першою або нижчою і вищою фазою комунізму з часом буде, мабуть, величезна, але тепер, при капіталізмі, визнати її було б смішно і висувати її на перший план могли б хіба тільки окремі анархісти (коли ще лишилися серед анархістів люди, які нічого не навчилися після «плехановського» перетворення Кропоткіних, Грава, Корнеліссена та інших «світил» анархізму в соціал-шовіністів, або в анархо-траншейників, як висловився Ге, один з небагатьох анархістів, що зберегли честь і совість).

Але наукова різниця між соціалізмом і комунізмом ясна. Те, що звичайно називають соціалізмом, Маркс назвав «першою» або нижчою фазою комуністичного

суспільства. Оскільки *спільною* власністю стають засоби виробництва, остільки слово «комунізм» і тут можна застосувати, коли не забувати, що це *не* повний комунізм. Велике значення роз'яснень Маркса полягає в тому, що він послідовно застосовує і тут матеріалістичну діалектику, вчення про розвиток, розглядаючи комунізм як щось таке, що розвивається з капіталізму. Замість схоластично-видуманих, «вигаданих» визначень і марних спорів про слова (що соціалізм, що комунізм), Маркс дає аналіз того, що можна б назвати ступенями економічної зрілості комунізму.

В першій своїй фазі, на першому своєму ступені комунізм *не* може ще бути економічно цілком зрілим, цілком вільним від традицій або слідів капіталізму. Звідси таке цікаве явище, як збереження «вузького горизонту *буржуазного* права» — при комунізмі в його першій фазі. Буржуазне право щодо розподілу продуктів *споживання* передбачає, звичайно, неминуче і *буржуазну державу*, бо право є ніщо без апарату, здатного *примувати* додержувати норм права.

Виходить, що не тільки при комунізмі залишається на протязі певного часу буржуазне право, але навіть і буржуазна держава — без буржуазії!

Це може здатися парадоксом або просто діалектичною грою ума, що в ній часто обвинувачують марксизм люди, які не потрудилися нітрошечки над тим, щоб вивчити його надзвичайно глибокий зміст.

Насправді ж залишки старого в новому показує нам життя на кожному кроці, і в природі і в суспільстві. І Маркс не довільно всунув шматочок «буржуазного» права в комунізм, а взяв те, що економічно і політично неминуче в суспільстві, яке виходить з *надр* капіталізму.

Демократія має величезне значення в боротьбі робітничого класу проти капіталістів за своє визволення. Але демократія зовсім не є межа, її же не преїдеши, а тільки один з етапів по дорозі від феодалізму до капіталізму і від капіталізму до комунізму.

Демократія означає рівність. Зрозуміло, яке велике значення має боротьба пролетаріату за рівність і ло-

зунг рівності, якщо правильно розуміти його в значенні знищення *класів*. Але демократія означає тільки *формальну* рівність. І зараз же слідом за здійсненням рівності всіх членів суспільства *щодо* володіння засобами виробництва, тобто рівності праці, рівності заробітної плати, перед людством неминуче стане питання про те, щоб іти далі, від формальної рівності до фактичної, тобто до здійснення правила: «кожний по здібностям, кожному по потребах». Якими етапами, шляхом яких практичних заходів піде людство до цієї вищої мети, ми не знаємо і знати не можемо. Але важливо з'ясувати собі, яким без краю облудним є звичайне буржуазне уявлення, ніби соціалізм є щось мертве, застигле, раз назавжди дане, тоді як насправді *тільки* з соціалізму почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбудуватиметься при участі *більшості* населення, а далі всього населення.

Демократія є форма держави, один з її різновидів. І, значить, вона являє собою, як і всяка держава, організоване, систематичне застосування насильства до людей. Це з одного боку. Але, з другого боку, вона означає формальне визнання рівності між громадянами, рівного права всіх на визначення устрою держави і управління нею. А це, в свою чергу, зв'язане з тим, що на певному ступені розвитку демократії вона, по-перше, згуртовує революційний проти капіталізму клас — пролетаріат і дає йому можливість розбити, зламати вщент, стерти з лиця землі буржуазну, хоч би й республікансько-буржуазну, державну машину, постійну армію, поліцію, чиновництво, замінити їх *більш* демократичною, але все ще державною машиною у вигляді озброєних робітничих мас, які переходять до поголовної участі народу в міліції.

Тут «кількість переходить в якість»: *такий* ступінь демократизму зв'язаний з виходом з рамок буржуазного суспільства, з початком його соціалістичної перебудови. Якщо справді *всі* беруть участь в управлінні державою, тут уже капіталізміві не вдержатись. І розвиток капіталізму, в свою чергу, створює *передумови* для того, щоб

справді «всі» могли брати участь в управлінні державою. До таких передумов належить поголовна письменність, здійснена вже рядом найбільш передових капіталістичних країн, потім «навчання і дисциплінування» мільйонів робітників великим, складним, усупільненим апаратом пошти, залізниць, великих фабрик, великої торгівлі, банкової справи і т. д. і т. п.

При таких *економічних* передумовах цілком можливо негайно, з сьогодні на завтра, перейти до того, щоб, скинувши капіталістів і чиновників, замінити їх — у справі *контролю* за виробництвом і розподілом, у справі *обліку* праці і продуктів — озброєними робітниками, поголовно озброєним народом. (Не треба змішувати питання про контроль і облік з питанням про науково освічений персонал інженерів, агрономів та ін.: ці пани працюють сьогодні, підкоряючись капіталістам, працюватимуть ще краще завтра, підкоряючись озброєним робітникам.)

Облік і контроль — ось *головне*, що потрібне для «налагодження», для правильного функціонування *першої фази* комуністичного суспільства. *Всі* громадяни перетворюються тут у найманих службовців держави, якою є озброєні робітники. *Всі* громадяни стають службовцями і робітниками *одного* всенародного, державного «синдикату». Вся справа в тому, щоб вони працювали порівну, правильно додержуючи міри роботи, і діставали порівну. Облік цього, контроль за цим *с п р о щ е н и й* капіталізмом до краю, до надзвичайно простих, всякій письменній людині доступних операцій наглядку і запису, знання чотирьох дій арифметики і видачі відповідних розписок*.

Коли *більшість* народу почне проводити самостійно і повсюдно такий облік, такий контроль за капіталістами (перетвореними тепер у службовців) і за панами інтелігентиками, які зберегли капіталістичні замахши, тоді цей контроль стане справді універсальним, загальним,

* Коли держава зводиться в найголовнішій частині її функцій до такого обліку і контролю з боку самих робітників, тоді вона перестає бути «політичною державою», тоді «суспільні функції перетворюються з політичних в прості адміністративні функції» (пор. вище, розд. IV, § 2, про полемику Енгельса з анархістами)**.

всенародним, тоді від нього не можна буде ніяк ухилитися, «нікуди буде дітись».

Все суспільство буде однією конторою і однією фабрикою з рівністю праці і рівністю плати.

Але ця «фабрична» дисципліна, яку пролетаріат, що переміг капіталістів і скинув експлуататорів, поширить на все суспільство, аж ніяк не є ні ідеалом нашим, ні нашою кінцевою метою, а тільки *шаблем*, необхідним для радикальної чистки суспільства від мерзенності й гидот капіталістичної експлуатації і для *дальшого* руху вперед.

З того моменту, коли всі члени суспільства або хоч би величезна більшість їх *самі* навчилися управляти державою, самі взяли цю справу в свої руки, «налагодили» контроль за мізерною меншістю капіталістів, за панками, які хочуть зберегти капіталістичні замашки, за робітниками, глибоко розбещеними капіталізмом, — з цього моменту починає зникати потреба в усякому управлінні взагалі. Чим повніша демократія, тим ближчий момент, коли вона стає непотрібною. Чим демократичніша «державка», яка складається з озброєних робітників і являє собою «вже не державу у власному розумінні слова», тим швидше починає відмирати *всяка* держава.

Бо коли *всі* навчаться управляти і будуть справді управляти самостійно суспільним виробництвом, самостійно здійснювати облік і контроль дармоїдів, панічів, шахраїв і тому подібних «охоронців традицій капіталізму», — тоді ухилення від цього всенародного обліку і контролю неминуче стане таким неймовірно трудним, таким щонайрідкішим винятком, супроводитиметься, мабуть, такою швидкою і серйозною карою (бо озброєні робітники — люди практичного життя, а не сентиментальні інтелігенти, і жартувати вони з собою навряд чи дозволять), що *необхідність* додержувати нескладних, основних правил всякого людського співжиття дуже скоро стане *звичкою*.

І тоді будуть відчинені навстіж двері до переходу від першої фази комуністичного суспільства до вищої його фази, а разом з тим до повного відмирання держави.

РОЗДІЛ VI

ОПОШЛЕННЯ МАРКСИЗМУ ОПОРТУНІСТАМИ

Питання про відношення держави до соціальної революції і соціальної революції до держави цікавило найвизначніших теоретиків і публіцистів II Інтернаціоналу (1889—1914) дуже мало, як і взагалі питання про революцію. Але найхарактерніше в тому процесі поступового зростання опортунізму, який привів до краху II Інтернаціоналу в 1914 році, — це те, що навіть коли щільно підходили до цього питання, його *старалися обминати* або його не помічали.

Загалом і в цілому можна сказати, що з *ухильності* в питанні про відношення пролетарської революції до держави, ухильності, яка вигідна для опортунізму і живила його, виплигло *перекручення* марксизму і цілковите опошлення його.

Щоб охарактеризувати, хоч коротко, цей сумний процес, візьмемо найвизначніших теоретиків марксизму, Плеханова і Каутського.

1. ПОЛЕМІКА ПЛЕХАНОВА З АНАРХІСТАМИ

Плеханов присвятив питанню про відношення анархізму до соціалізму спеціальну брошуру: «Анархізм і соціалізм», яка вийшла німецькою мовою в 1894 році.

Плеханов ухитрився трактувати цю тему, зовсім обминувши найактуальніше, найзлободенніше і політично найбільш істотне в боротьбі проти анархізму, а саме відношення революції до держави і питання про державу взагалі! В його брошурі виділяються дві частини: одна — історико-літературна, з цінним матеріалом по історії ідей Штірнера, Прудона та ін. Друга частина: філістерська, з незграбним міркуванням на тему про те, що анархіста не відрізниш від бандита.

Сподування тем презабавне і прехарактерне для всієї діяльності Плеханова напередодні революції і протягом революційного періоду в Росії: Плеханов так і показав себе в 1905—1917 роках напівдоктринером, напівфілістером, який у політиці йшов у хвості у буржуазії.

Ми бачили, як Маркс і Енгельс, полемізуючи з анархістами, з'ясовували якнайстаранніше свої погляди на відношення революції до держави. Енгельс, видаючи в 1891 році «Критику Готської програми» Маркса, писав, що «ми (тобто Енгельс і Маркс) перебували тоді в самому розпалі боротьби з Бакуніним і його анархістами — після Гаагського конгресу (першого) Інтернаціоналу¹⁰⁰ ледве минуло два роки»¹⁰¹.

Анархісти намагались саме Паризьку Комуну оголосити, так би мовити, «своюю», такою, що підтверджує їх учення, причому вони зовсім не зрозуміли уроків Комуну і аналізу цих уроків Марксом. Нічого навіть хоч трохи подібного до істини в конкретно-політичних питаннях: чи треба *розбити* стару державну машину? і *чим* замінити її? анархізм не дав.

Але говорити про «анархізм і соціалізм», обминаючи все питання про державу, *не помічаючи* всього розвитку марксизму до і після Комуну, це значило неминуче скочуватись до опортунізму. Бо опортунізмів якраз найбільше й треба, щоб два вказані нами зараз питання *не* ставилися зовсім. Це *вже* є перемога опортунізму.

2. ПОЛЕМІКА КАУТСЬКОГО З ОПОРТУНІСТАМИ

В російській літературі перекладена, безсумнівно, незмірно більша кількість творів Каутського, ніж в будь-якій іншій. Недаром жартують деякі німецькі соціал-демократи, що Каутського більше читають в Росії, ніж в Німеччині (в дужках сказати, в цьому жарті є значно глибший історичний зміст, ніж підозрівають ті, хто пустив його в хід, а саме: російські робітники, пред'явивши в 1905 році надзвичайно великий, небачений попит на найкращі твори найкращої в світі соціал-демократичної літератури і одержавши нечувану в інших країнах кількість перекладів і видань цих творів, тим самим перенесли, так би мовити, на молодий ґрунт нашого пролетарського руху прискореним способом величезний досвід сусідньої, більш передової країни).

Особливо відомий у нас Каутський, крім свого популярного викладу марксизму, своєю полемікою з опортуністами і з Бернштейном на чолі їх. Але майже невідомо-

ним є факт, якого не можна обминути, коли ставити собі завданням простежити, як скотився Каутський до неймовірно-ганебної розгубленості і захисту соціал-шовінізму під час величезної кризи 1914—1915 років. Це якраз той факт, що перед своїм виступом проти найвищих представників опортунізму у Франції (Мільєран і Жорес) і в Німеччині (Бернштейн) Каутський проявив дуже великі вагання. Марксистська «Заря»¹⁰², яка виходила в 1901—1902 рр. у Штутгарті і відстоювала революційно-пролетарські погляди, змушена була *полемізувати* з Каутським, називати «каучковою» його половинчату, ухильну, примирну щодо опортуністів резолюцію на Паризькому міжнародному соціалістичному конгресі 1900 року¹⁰³. В німецькій літературі були надруковані листи Каутського, які виявили не менші вагання його перед виступом в похід проти Бернштейна.

Незмірно більше значення має, однак, те, що в самій його полеміці з опортуністами, в його постановці питання і способі трактування питання ми помічаємо тепер, коли вивчаємо *історію* новітньої зради марксизму з боку Каутського, систематичний ухил до опортунізму саме в питанні про державу.

Візьмемо перший значний твір Каутського проти опортунізму, його книгу «Бернштейн і соціал-демократична програма». Каутський докладно спростовує Бернштейна. Але от що характерне.

Бернштейн у своїх геростратівськи-знаменитих «Передумовах соціалізму» обвинувачує марксизм у «*бланкізмі*» (обвинувачення, з того часу тисячі разів повторене опортуністами і ліберальними буржуа в Росії проти представників революційного марксизму, більшовиків). При цьому Бернштейн спиняється спеціально на марксовій «Громадянській війні у Франції» і намагається — як ми бачили, дуже невдало — ототожнити точку зору Маркса на уроки Комуни з точкою зору Прудона. Особливу увагу Бернштейна викликає той висновок Маркса, що його цей останній підкреслив у передмові 1872 року до «Комуністичного Маніфесту» і де сказано: «робітничий клас не може просто взяти в руки готову державну

машину і пустити її в хід для своїх власних цілей»¹⁰⁴.

Бернштейну так «сподобався» цей вислів, що він не менше трьох раз у своїй книзі повторює його, тлумачачи його в найбільш перекрученому, опортуністичному розумінні.

Маркс, як ми бачили, хоче сказати, що робітничий клас повинен *розбити, зламати, висадити в повітря* (Sprengung, висадження в повітря,— вираз, вжитий Енгельсом) всю державну машину. А у Бернштейна виходить, ніби Маркс перестерігав цими словами робітничий клас *проти* надмірної революційності при захопленні влади.

Більш грубого і неподобного перекручення думки Маркса не можна собі й уявити.

Що ж зробив Каутський у своєму надзвичайно докладному спростуванні бернштейніади?¹⁰⁵

Він ухилився від розгляду всієї глибини перекручення марксизму опортунізмом в цьому пункті. Він навів цитований вище уривок з передмови Енгельса до «Громадянської війни» Маркса, сказавши, що, за Марксом, робітничий клас не може *просто* оволодіти *готовою* державною машиною, але взагалі *може* оволодіти нею, та й тільки. Про те, що Бернштейн приписав Марксові *п р я м о п р о т и л е ж н е* дійсній думці Маркса, що Маркс з 1852 року висував завдання пролетарської революції «розбити» державну машину¹⁰⁶, про це у Каутського ні слова.

Вийшло так, що найістотнішу відмінність марксизму від опортунізму в питанні про завдання пролетарської революції Каутський змазав!

«Розв'язання питання про проблему пролетарської диктатури,— писав Каутський «*проти*» Бернштейна,— ми цілком спокійно можемо полишити майбутньому» (стор. 172 нім. видання).

Це не полеміка *проти* Бернштейна, а, по суті, *по-ступка* йому, здача позицій опортунізму, бо опортуністам поки що нічого більшого й не треба, як «цілком спокійно полишити майбутньому» всі корінні питання про завдання пролетарської революції.

Маркс і Енгельс з 1852 року по 1891 рік, протягом сорока років, учили пролетаріат того, що він повинен розбити державну машину. А Каутський в 1899 році, перед лицем повної зради опортуністами марксизму в цьому пункті, проводить *підміну* питання про те, чи необхідно цю машину розбити, питанням про конкретні форми розбивання і рятується під захист «безперечної» (і безплідної) філістерської істини, що конкретних форм наперед знати ми не можемо!!

Між Марксом і Каутським — прірва в їх ставленні до завдання пролетарської партії готувати робітничий клас до революції.

Візьмемо дальший, більш зрілий, твір Каутського, присвячений теж в значній мірі спростуванню помилок опортунізму. Це — його брошура про «Соціальну революцію». Автор взяв тут своєю спеціальною темою питання про «пролетарську революцію» і про «пролетарський режим». Автор дав дуже багато надзвичайно цінного, але якраз питання про державу *обминув*. У брошурі говориться скрізь про завоювання державної влади, та й тільки, тобто вибрано таке формулювання, яке робить поступку опортуністам, оскільки *допускає* завоювання влади *без* зруйнування державної машини. Якраз те, що Маркс в 1872 році оголосив «застарілим» у програмі «Комуністичного Маніфесту»¹⁰⁷, *відроджується* Каутським в 1902 році.

У брошурі присвячено спеціальний параграф «Формам і зброї соціальної революції». Тут говориться і про масовий політичний страйк, і про громадянську війну, і про такі «знаряддя сили сучасної великої держави, як бюрократія і армія», але про те, чого вже навчила робітників Комуна, ні звука. Очевидно, Енгельс не даром перестерігав, особливо німецьких соціалістів, проти «забобонної шанобливості» до держави.

Каутський викладає справу так: перемігший пролетаріат «здійснить демократичну програму» і викладає параграфі її. Про те, що нового дав 1871 рік у питанні про заміну пролетарською демократією демократії буржуазної, ні звука. Каутський відбувається такими «солідними» на вигляд банальностями:

«Очевидно само собою, що ми не досягнемо панування при теперішніх порядках. Революція сама передбачає тривалу і глибоко захоплюючу боротьбу, яка встигне вже змінити нашу теперішню політичну і соціальну структуру».

Безсумнівно, що це «очевидно само собою», як і та істина, що коні їдять овес і що Волга тече в Каспійське море. Шкода тільки, що за допомогою пустої і надутій фрази про «глибоко захоплюючу» боротьбу *обминається* насущне для революційного пролетаріату питання про те, *в чому ж* виражається «глибина» його революції щодо держави, щодо демократії, на відміну від попередніх, непролетарських революцій.

Обминаючи це питання, Каутський *на ділі* в цьому найістотнішому пункті робить поступку опортунізму, оголошуючи грізну *на словах* війну йому, підкреслюючи значення «ідеї революції» (чи багато варта ця «ідея», якщо боятись пропагувати робітникам конкретні уроки революції?) або говорячи: «революційний ідеалізм насамперед», або оголошуючи, що англійські робітники являють собою тепер «навіть чи щось набагато більше, ніж дрібних буржуа».

«В соціалістичному суспільстві,— пише Каутський,— можуть існувати поруч одна з одною... найрізноманітніші форми підприємств: бюрократичне (?), тред-юніоністське, кооперативне, одноосібне»... «Існують, наприклад, підприємства, які не можуть обійтись без бюрократичної (?) організації,— такими є залізниці. Тут демократична організація може набрати такого вигляду: робітники обирають делегатів, які утворюють щось подібне до парламенту, і цей парламент встановлює розпорядок робіт і наглядас за управлінням бюрократичного апарату. Другі підприємства можна передати у відання робітничих спілок, треті можна організувати на кооперативних началах» (стор. 148 і 115 російського перекладу, женецьке видання 1903 року).

Це міркування помилкове, являючи собою крок назад у порівнянні з тим, що роз'яснювали в 70-х роках Маркс і Енгельс на прикладі уроків Комуни.

Залізниці аж нічим не відрізняються, з точки зору необхідної нібито «бюрократичної» організації, від усіх взагалі підприємств великої машинної індустрії, від першої-ліпшої фабрики, великого магазину, великокапіталістичного сільськогосподарського підприємства.

В усіх таких підприємствах техніка диктує безумовно найсуворішу дисципліну, найбільшу акуратність при виконанні кожним вказаної йому частки роботи, під загрозою спинення всього діла або псування механізму, псування продукту. В усіх таких підприємствах робітники будуть, звичайно, «обирати делегатів, які утворять *щось подібне до парламенту*».

Але в тім-то вся й суть, що це «щось подібне до парламенту» *н е* буде парламентом в розумінні буржуазно-парламентарних установ. В тім-то вся й суть, що це «щось подібне до парламенту» *н е* буде тільки «встановлювати розпорядок і наглядати за управлінням бюрократичного апарату», як гадає Каутський, думка якого не виходить за рамки буржуазного парламентаризму. В соціалістичному суспільстві «щось подібне до парламенту» з робітничих депутатів буде, звичайно, «встановлювати розпорядок і наглядати за управлінням» «апарату», *а л е* ж апарат цей *н е* буде «бюрократичним». Робітники, завоювавши політичну владу, розіб'ють старий бюрократичний апарат, зламають його дощенту, не залишать від нього каменя на камені, замінять його новим, що складатиметься з тих самих робітників і службовців, *п р о т и* перетворення яких у бюрократів буде вжито відразу ж заходів, докладно розглянутих Марксом і Енгельсом: 1) не тільки виборність, але й змінюваність в усякий час; 2) плата не вища від плати робітника; 3) перехід негайний до того, щоб *усі* виконували функції контролю і нагляду, щоб *усі* на якийсь час ставали «бюрократами» і щоб через це *н і х т о* не міг стати «бюрократом».

Каутський зовсім не продумав слів Маркса: «Комуна була не парламентарною, а працюючою корпорацією, яка в один і той же час видає закони і виконує їх»¹⁰⁸.

Каутський зовсім не зрозумів різниці між буржуазним парламентаризмом, який з'єднує демократію (*н е д л я* *н а р о д у*) з бюрократизмом (*п р о т и* *н а р о д у*), і пролетарським демократизмом, який відразу вживе заходів, щоб у корені підрізати бюрократизм, і який спроможний буде довести ці заходи до кінця, до

повного знищення бюрократизму, до повного запровадження демократії для народу.

Каутський виявив тут все ту саму «забобонну шанобливість» до держави, «забобонну віру» в бюрократизм.

Перейдемо до останнього і найкращого твору Каутського проти опортуністів, до його брошури «Шлях до влади» (здається, не виданої російською мовою, бо вона вийшла в розпалі реакції у нас, в 1909 році¹⁰⁹). Ця брошура є великий крок вперед, оскільки в ній говориться не про революційну програму взагалі, як у брошурі 1899 року проти Бернштейна, не про завдання соціальної революції безвідносно до часу її настання, як у брошурі «Соціальна революція» 1902 року, а про конкретні умови, які змушують нас визнати, що «ера революцій» *настас*.

Автор виразно вказує на загострення класових суперечностей взагалі і на імперіалізм, який має особливо велике значення в цьому відношенні. Після «революційного періоду 1789—1871 рр.» для Західної Європи, починається з 1905 року аналогічний період для Сходу. Всесвітня війна насувається із загрозливою швидкістю. «Пролетаріат не може вже більше говорити про передчасну революцію». «Ми вступили в революційний період». «Революційна ера починається».

Ці заяви цілком ясні. Ця брошура Каутського повинна служити мірилом для порівняння того, чим *обицяла бути* німецька соціал-демократія перед імперіалістською війною і як низько вона впала (в тому числі і сам Каутський), коли вибухнула війна. «Теперішня ситуація,— писав Каутський в розглядуваній брошурі,— веде за собою ту небезпеку, що нас (тобто німецьку соціал-демократію) легко прийняти за більш поміркованих, ніж ми є на ділі». Виявилось, що на ділі німецька соціал-демократична партія незрівнянно більш поміркована і опортуністична, ніж вона здавалась!

Тим характерніше, що при такій виразності заяв Каутського про те, що ера революцій уже почалась, він і в брошурі, присвяченій, як він сам говорить, розглядові питання саме про «*політичну* революцію», знов-таки зовсім обминув питання про державу.

З суми цих обминань питання, замовчувань, ухильностей і склався неминуче той повний перехід до опортунізму, про який нам зараз доведеться говорити.

Німецька соціал-демократія, в особі Каутського, немов заявляла: я лишаясь при революційних поглядах (1899 р.). Я визнаю особливо неминучість соціальної революції пролетаріату (1902 р.). Я визнаю настання нової ери революцій (1909 р.). Але я все ж таки йду назад проти того, що говорив Маркс уже в 1852 році, коли питання ставиться про завдання пролетарської революції щодо держави (1912 р.).

Саме так було поставлене питання рубя в полеміці Каутського з Паннекуком.

3. ПОЛЕМІКА КАУТСЬКОГО З ПАННЕКУКОМ

Паннекук виступив проти Каутського, як один з представників тієї «ліворадикальної» течії, яка лічила в своїх рядах Розу Люксембург, Карла Радека та інших і яка, відстоюючи революційну тактику, об'єднувалася переконанням, що Каутський переходить на позицію «центру», який безпринципно хитається між марксизмом і опортунізмом. Правильність цього погляду цілком довела війна, коли течія «центру» (що його неправильно називають марксистським) або «каутськіанства» повністю показала себе в усій своїй огидній убогості.

В статті: «Масові дії і революція» («Neue Zeit», 1912, XXX, 2), що зачепила питання про державу, Паннекук охарактеризував позицію Каутського, як позицію «пасивного радикалізму», «теорію бездіяльного чекання». «Каутський не хоче бачити процесу революції» (стор. 616). Ставлячи питання таким чином, Паннекук підійшов до цікавої для нас теми про завдання пролетарської революції щодо держави.

«Боротьба пролетаріату,— писав він,— є не просто боротьба проти буржуазії за державну владу, а боротьба *проти* державної влади... Зміст пролетарської революції є знищення знярядь сили держави і витіснення їх (буквально: розпущення, Auflösung) зняряддями сили пролетаріату... Боротьба припиняється лише тоді, коли, як кінцевий результат її, настає повне зруйнування державної організації. Організація більшості доводить свою перевагу тим, що знищує організацію пануючої меншості» (стор. 548).

Формулювання, в яке прибрав свої думки Паннекук, має дуже великі хиби. Але думка все ж ясна, і цікаво, як спростовував її Каутський.

«Досі,— писав він,— протилежність між соціал-демократами і анархістами полягала в тому, що перші хотіли завоювати державну владу, другі — її зруйнувати. Паннекук хоче і того і другого» (стор. 724).

Якщо у Паннекука виклад хибує на нечіткість і брак конкретності (не кажучи тут про інші хиби його статті, які не стосуються до розглядуваної теми), то Каутський взяв саме намічену Паннекуком *принципiальну* суть справи, і в *корінному принципiальному* питанні Каутський цілком покинув позицію марксизму, перейшов цілком до опортунізму. Різниця між соціал-демократами і анархістами визначена у нього зовсім неправильно, марксизм перекручений і опошлений остаточно.

Різниця між марксистами і анархістами полягає в тому, що (1) перші, ставлячи своєю метою повне знищення держави, визнають цю мету здійснимою лише після знищення класів соціалістичною революцією, як результат встановлення соціалізму, що веде до відмирання держави; другі хочуть повного знищення держави з сьогодні на завтра, не розуміючи умов здійснимості такого знищення. (2) Перші визнають за необхідне, щоб пролетаріат, завоювавши політичну владу, зруйнував цілком стару державну машину, замінивши її новою, яка складається з організації озброєних робітників, за типом Комуни; другі, відстоюючи зруйнування державної машини, уявляють собі зовсім неясно, *чим* її пролетаріат замінить і *як* він користуватиметься революційною владою; анархісти навіть заперечують використання державної влади революційним пролетаріатом, його революційну диктатуру. (3) Перші вимагають підготовки пролетаріату до революції шляхом використання сучасної держави; анархісти це заперечують.

Проти Каутського марксизм представлений саме Паннекуком, у даному спорі, бо якраз Маркс учив того, що пролетаріат не може просто завоювати державну владу в розумінні переходу в нові руки старого державного

апарату, а повинен розбити, зламати цей апарат, замінити його новим.

Каутський переходить від марксизму до опортуністів, бо у нього зовсім зникає саме це зруйнування державної машини, зовсім неприйнятне для опортуністів, і лишається лазівка для них в розумінні витлумачення «завоювання» як простого здобуття більшості.

Щоб прикрити своє перекручення марксизму, Каутський робить, як начотчик: він висуває «цитату» з самого Маркса. В 1850 році Маркс писав про необхідність «рішучої централізації сили в руках державної влади»¹¹⁰. І Каутський запитує з торжеством: чи не хоче Паннекук зруйнувати «централізм»?

Це вже просто фокус, схожий на бернштейнівське ототожнення марксизму і прудонізму в поглядах на федерацію замість централізму.

«Цитата» наведена Каутським ні до ладу, ні до прикладу. Централізм можливий і з старою і з новою державною машиною. Якщо робітники добровільно об'єднують свої збройні сили, це буде централізм, але він ґрунтуватиметься на «повному зруйнуванні» державного централістичного апарату, постійної армії, поліції, бюрократії. Каутський чинить цілком по-шахрайському, обминаючи прекрасно відомі міркування Маркса і Енгельса про Комуни і витягаючи цитату, яка не стоїть до питання.

«...Може, Паннекук хоче знищити державні функції чиновників? — продовжує Каутський. — Але ми не обходимося без чиновників і в партійній і в професійній організації, не кажучи вже про державне управління. Наша програма вимагає не знищення державних чиновників, а обрання чиновників народом... Мова йде у нас тепер не про те, якого вигляду набере апарат управління в «майбутній державі», а про те, чи знищує (буквально: розпускає, *auföst*) наша політична боротьба державну владу, *перше ніж ми її завоювали* (курсив Каутського). Яке міністерство з його чиновниками могло б бути знищене? Перелічуються міністерства освіти, юстиції, фінансів, військове. «Ні, жодне з теперішніх міністерств не буде усунуте нашою політичною боротьбою проти уряду... Я повторюю, щоб уникнути непорозуміння: мова йде не про те, якої форми надасть «державі майбутнього» переможна соціал-демократія, а про те, як змінює теперішню державу наша опозиція» (стор. 725).

Це явне пересмикування. Паннекук ставив питання саме про *революцію*. Це і в заголовку його статті і в цитованих місцях сказано ясно. Перескакуючи на питання про «опозицію», Каутський якраз і підмінює революційну точку зору опортуністичною. У нього виходить так: тепер опозиція, а *після* завоювання влади поговоримо окремо. *Революція зникає!* Це якраз те, чого й треба було опортуністам.

Мова йде не про опозицію і не про політичну боротьбу взагалі, а саме про *революцію*. Революція полягає в тому, що пролетаріат *руйнує* «апарат управління» і *весь* державний апарат, замінюючи його новим, який складається з озброєних робітників. Каутський виявляє «забобонну шанобливість» до «міністерств», але чому вони не можуть бути замінені, скажемо, комісіями спеціалістів при повновладних і всевладних Радах робітничих і солдатських депутатів?

Суть справи зовсім не в тому, чи залишаться «міністерства», чи будуть «комісії спеціалістів» або інші які установи, це зовсім неважно. Суть справи в тому, чи зберігається стара державна машина (зв'язана тисячами ниток з буржуазією і наскрізь пройнята рутинною і косністю) чи вона *руйнується* і замінюється *новою*. Революція повинна полягати не в тому, щоб новий клас командував, управляв за допомогою *старої* державної машини, а в тому, щоб він *розбив* цю машину і командував, управляв за допомогою *нової* машини, — цю *основну* думку марксизму Каутський змазує або він зовсім не зрозумів її.

Його запитання відносно чиновників показує наочно, що він не зрозумів уроків Комуни і вчення Маркса. «Ми не обходимося без чиновників і в партійній і в професійній організації...»

Ми не обходимося без чиновників *при капіталізмі*, при *пануванні буржуазії*. Пролетаріат пригноблений, трудящі маси поневолені капіталізмом. При капіталізмі демократизм звужений, стиснутий, урізаний, спотворений всією обстановкою найманого рабства, нужди і злиднів мас. Тому, і тільки тому, в наших політичних і професійних організаціях службові особи

розбещуються (або мають тенденцію бути розбещуваними, кажучи точніше) обстановкою капіталізму і проявляють тенденцію до перетворення в бюрократів, тобто в привілейованих осіб, які відірвані від мас, які стоять *над* масами.

В цьому *суть* бюрократизму, і поки не експропрійовані капіталісти, поки не повалена буржуазія, доти неминуча певна «бюрократизація» *навіть* пролетарських службових осіб.

У Каутського виходить так: якщо залишаться виборні службові особи, значить, залишаться і чиновники при соціалізмі, залишиться бюрократія! Саме це й неправильно. Саме на прикладі Комуни Маркс показав, що при соціалізмі службові особи перестають бути «бюрократами», бути «чиновниками», перестають *в міру* запровадження, крім виборності, *ще* змінюваності у будь-який час, *та ще* зведення плати до середнього робітничого рівня, *та ще* заміни парламентарних установ «такими, що працюють, тобто видають закони і проводять їх в життя» ¹¹¹.

Власне, вся аргументація Каутського проти Паннекука і особливо чудовий довід Каутського, що ми і в професійних і в партійних організаціях не обходимося без чиновників, показують повторення Каутським старих «доводів» Бернштейна проти марксизму взагалі. У своїй ренегатській книзі «Передумови соціалізму» Бернштейн воює проти ідей «примітивної» демократії, проти того, щб він називає «доктринерським демократизмом» — імперативні мандати, службові особи, які не одержують плати, безсиле центральне представництво і т. д. Для доведення неспроможності цього «примітивного» демократизму Бернштейн посиляється на досвід англійських тред-юніонів у витлумаченні його подружжям Вебб ¹¹². За сімдесят, мовляв, років свого розвитку тред-юніони, які розвивались нібито «в повній свободі» (стор. 137 нім. вид.), переконалися саме в непридатності примітивного демократизму і замінили його звичайним: парламентаризм, з'єднаний з бюрократизмом.

На ділі тред-юніони розвивались не «в повній свободі», а в повному капіталістичному рабстві, при якому,

звичайно, «не обійтись» без ряду поступок пануючому злу, насильству, неправді, виключенню бідноти з справ «вищого» управління. При соціалізмі багато що з «примітивної» демократії неминуче оживе, бо вперше в історії цивілізованих суспільств *маса* населення підійметься до *самостійної* участі не тільки в голосуваннях і виборах, а й у *повсякденному управлінні*. При соціалізмі *всі* управлятимуть по черзі і швидко звикнуть до того, щоб ніхто не управляв.

Маркс з його геніальним критично-аналітичним розумом побачив у практичних заходах Комуни той *перелом*, якого бояться і не хочуть визнавати опортуністи через боягузливість, через небажання безповоротно порвати з буржуазією, і якого не хочуть бачити анархісти або через поспішливість, або через нерозуміння умов масових соціальних перетворень взагалі. «Не треба й думати про зруйнування старої державної машини, де ж нам обійтись без міністерств і без чиновників», — міркує опортуніст, який наскрізь пройнятий філістерством і, по суті, не тільки не вірить в революцію, в творчість революції, але смертельно боїться її (як бояться її наші меншовики і есери).

«Треба думати *тільки* про зруйнування старої державної машини, нема чого вникати в *конкретні* уроки попередніх пролетарських революцій і аналізувати, *чим і як* замінити руйноване», — міркує анархіст (кращий з анархістів, звичайно, а не такий, що, слідом за пп. Кропоткініми і К^о, плентається за буржуазією); і у анархіста виходить через це тактика *відчаю*, а не нещадно-смислової революційної роботи над конкретними завданнями, яка в той же час зважає на практичні умови руху мас.

Маркс учить нас уникати обох помилок, учить беззавітної сміливості в руйнуванні всієї старої державної машини і в той же час учить ставити питання конкретно: Комуна змогла за кілька тижнів *почати* будувати *нову*, пролетарську, державну машину ось так, проводячи вказані заходи до більшого демократизму і до викоренення бюрократизму. Будемо вчитись у комунарів революційної сміливості, будемо бачити в їх практичних

заходах *намічання* практично-насушних і негайно-можливих заходів і тоді, *йдучи таким шляхом*, ми при-йдемо до повного зруйнування бюрократизму.

Можливість такого зруйнування забезпечена тим, що соціалізм скоротить робочий день, підніме маси до нового життя, поставить *більшість* населення в умови, які дадуть можливість *у с і м* без винятку виконувати «державні функції», а це приводить до *повного відми-рання* всякої держави взагалі.

«...Завдання масового страйку,— продовжує Каутський,— ніколи не може полягати в тому, щоб *зруйнувати* державну вла-ду, а тільки в тому, щоб привести уряд до поступливості в яко-мусь певному питанні або замінити уряд, ворожий пролетаріатові, урядом, який іде йому назустріч (*entgegenkommende*)... Але ніколи і ні при яких умовах це» (тобто перемога пролетаріату над ворожим урядом) «не може вести до *зруйнування* державної влади, а тільки до певного *пересунення* (*Verschiebung*) відношень сил *всередині державної влади*... І метою нашої політичної боротьби лишається при цьому, як і досі, завоювання державної влади шляхом здобуття більшості в парламенті і перетворення парламенту в господаря над урядом» (стор. 726, 727, 732).

Це вже чистісінький і найпошліший опортунізм, від-речення від революції на ділі при визнанні її на словах. Думка Каутського не йде далі «уряду, який іде назу-стріч пролетаріатові»,— крок назад до філістерства в порівнянні з 1847 роком, коли «Комуністичний Ма-ніфест» проголосив «організацію пролетаріату в паную-чий клас»¹¹³.

Каутському доведеться здійснювати улюблену ним «єдність» з Шейдеманами, Плехановими, Вандервель-дами, які всі згодні боротися за уряд, «який іде назу-стріч пролетаріатові».

А ми підемо на розкол з цими зрадниками соціалізму і будемо боротися за зруйнування всієї старої державної машини, так щоб сам озброєний пролетаріат *був уря-дом*. Це — «дві великі різниці».

Каутському доведеться бути в приємній компанії Легінів і Давідів, Плеханових, Потресових, Церетелі, Чернових, які цілком згодні боротися за «пересунення відношень сили всередині державної влади», за «здо-буття більшості в парламенті і за всевладдя парла-

менту над урядом», — надзвичайно благородна мета, в якій все прийнятне для опортуністів, все залишається в рамках буржуазної парламентарної республіки.

А ми підемо на розкол з опортуністами; і весь свідомий пролетаріат буде з нами в боротьбі не за «пересунення відношень сили», а за *повалення буржуазії*, за *зруйнування* буржуазного парламентаризму, за демократичну республіку типу Комуни або республіку Рад робітничих і солдатських депутатів, за революційну диктатуру пролетаріату.

* * *

Правіше Каутського в міжнародному соціалізмі стоять такі течії, як «Соціалістичний Щомісячник»¹¹⁴ в Німеччині (Легін, Давід, Кольб і багато інших, включаючи скандинавів Стаунінга і Брантінга), жоресисти¹¹⁵ і Вандервельд у Франції й Бельгії, Тураті, Тревес та інші представники правого крила італійської партії¹¹⁶, фабіанці і «незалежники» («незалежна робітничча партія», яка на ділі завжди була в залежності від лібералів) в Англії¹¹⁷ і тому подібне. Всі ці пани, відіграючи величезну, дуже часто переважну роль у парламентарній роботі і в публіцистиці партії, прямо заперечують диктатуру пролетаріату, проводять неприхований опортунізм. Для цих панів «диктатура» пролетаріату «суперечить» демократії!! Вони, по суті, нічим серйозно не відрізняються від дрібнобуржуазних демократів.

Беручи до уваги цю обставину, ми вправі зробити висновок, що другий Інтернаціонал у величезній більшості його офіціальних представників цілком скотився до опортунізму. Досвід Комуни був не тільки забутий, але перекручений. Робітничим масам не тільки не втушалося, що наближається час, коли вони повинні будуть виступити і розбити стару державну машину, замінюючи її новою і перетворюючи таким чином своє політичне панування в базу соціалістичної перебудови суспільства, — масам втушалося протилежне, і «завоювання влади» змальовувалося так, що лишалися тисячі лавірок опортунізму.

Перекручення і замовчування питання про відношення пролетарської революції до держави не могло не відіграти величезної ролі тоді, коли держави, з посиленням, внаслідок імперіалістського змагання, військовим апаратом, перетворились у військові страховища, які винищують мільйони людей ради того, щоб вирішити спір, Англії чи Німеччині, тому чи іншому фінансовому капіталові панувати над світом*.

* В рукопису далі йде:

«РОЗДІЛ VII

ДОСВІД РОСІЙСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙ 1905 І 1917 РОКІВ

Тема, вказана в назві цього розділу, така неосяжно велика, що про неї можна і треба писати томи. В цій брошурі доведеться обмежитись, звичайно, тільки найголовнішими уроками досвіду, які стосуються безпосередньо завдань пролетаріату в революції щодо державної влади». (На цьому рукопис уривається.) *Ред.*

ПІСЛЯМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Ця брошура написана в серпні і вересні 1917 року. Мною був уже складений план наступного, сьомого, розділу: «Досвід російських революцій 1905 і 1917 років». Але, крім заголовку, я не встиг написати з цього розділу ні рядка: «перешкодила» політична криза, переддень жовтневої революції 1917 року. Такій «перешкоді» можна тільки радіти. Але другий випуск брошури (присвячений «Досвідові російських революцій 1905 і 1917 років»), мабуть, доведеться відкласти надовго; приємніше і корисніше «досвід революції» проробляти, ніж про нього писати.

Автор

Петроград.
30 листопада 1917 року.
